

Kaffeimport til Norge, 1694-1851

Import, forbruk og holdninger

Martin Hagset

Masteroppgave i Historie

Institutt for arkeologi, konservering og historie

UNIVERSITETET I OSLO

Våren, 2018

© Martin Hagset

År: 2018

Tittel: Kaffeimport til Norge, 1694-1851

Import, forbruk og holdninger

Forfatter: Martin Hagset

<http://www.duo.uio.no>

Trykk: Reprosentralen, Universitetet i Oslo

Forord

Det er med stolthet og lettelse jeg avslutter arbeidet med denne masteroppgaven. Jeg vil rette en hjertelig takk til min veileder, Hilde Sandvik, for varm støtte og gode faglige råd fra våren 2016 til våren 2018, både med denne masteren og med bacheloren min. Uten din engasjerte oppfølging ville jeg aldri klart å føre denne masteren trygt i havn. Takk til medlemmene av kollokviegruppen Hilde ledet, for verdifulle innspill og hyggelige kaffepauser. Takk til Jenny Tønnesen for dine oppmuntringer og tålmodighet, samt tips og triks i Word og Excel. En takk går også til Ragnhild Hutchison og de mange bidragsyterne bak *Historiske toll- og skipsanløpslister* og varelistedatabasen, for uten deres arbeid ville jeg ikke kunne produsert denne oppgaven. Til slutt vil jeg takke mine gode venner, Bendik Herwell, Julian Jansson Lindseth og Paul Simon Saxebøl for fem flotte studieår. Jeg vil aldri glemme Bratislavaturen.

Bærum, 4. mai 2018

Sammendrag

I *Kaffeimport til Norge, 1694-1851: Import, forbruk og holdninger* har jeg undersøkt kaffeimporten til Norge og til 25 norske tollsteder i perioden 1694-1851. I løpet av disse årene gikk kaffen fra å være en ukjent vare for de fleste i Norge til å bli en folkedrikk. Denne masteroppgaven presenterer, sammenlikner og analyserer veksten i kaffeimport på et nasjonalt og regionalt nivå. Årsakene bak den økende kaffeimporten blir lagt fram, og spredningen til innlandet blir undersøkt. Jeg viser at etterspørselen etter kaffe i Norge var sterk, at importen vokste raskt og ujevnt, og at vanlige folk antakeligvis drakk kaffe noe tidligere enn før antatt, om ikke i store mengder. Samtidig vises reaksjonene samfunnet hadde i møtet med den stadig mer populære kaffen. Da ses det hovedsakelig på kaffens rolle som unødig luksusvare og kaffens medisinske bruk i samtiden.

Undersøkelsene er i stor grad basert på en database med transkriberte varelistene, Disse varelistene oppgir mengden av ulike varer som ble innført til et tollsted i et kalenderår, for eksempel hvor mye kaffe som kom til Christiania tollsted i 1733. Varelistene er digitaliserte versjoner av de varelistene som ble ført i tollprotokollene på 1700-tallet, og gir derfor veldig gode talldata på kaffeimporten. Takket være databasen har det vært mulig å kartlegge kaffeimporten i en grad man tidligere ikke har kunnet gjøre uten betydelige vanskeligheter. For å undersøke importen etter 1814 er det brukt bøker om Norges økonomi fra samtiden og SSB sitt verk *Historisk Statistikk 1968*. I oppgaven har jeg også undersøkt et utvalg bygdebøker, brev, lover og aviser fra samtiden for å danne et bilde av samfunnets møte med kaffen. Hovedfokuset til denne oppgaven er likevel kaffeimporten slik den kan undersøkes av de digitale varelistene og andre kvantitative kilder.

Innholdsfortegnelse

Kapittel 1 Innledning	1
1.1 Avgrensning.....	2
1.1.1 Tema	2
1.1.2 Geografi	3
1.1.3 Tid – kilder og avgrensning	4
1.2 Teori.....	5
1.3 Tidligere forskning.....	8
1.4 Kilder, metode og unøyaktigheter.....	11
1.4.1 Kildene til oppgaven	11
1.4.2 Metode	13
1.4.3 Kildenes begrensinger og usikkerhet	15
1.5 Oppgavens struktur	16
Kapittel 2 Den politiske og økonomiske konteksten bak kaffeimporten til Norge - 1694-1851	17
2.1 Kaffens historie.....	17
2.2 Politiske forhold fra 1694 til 1851	18
2.3 Økonomiske forhold 1694-1851 – Merkantilisme til frihandel.....	20
2.4 Tollsteder, organisering og effektivitet.....	22
2.4.1 Tollvesenets historiske utvikling - Danmark-Norge 1694-1814	24
2.5 Tollvesenets organisering og utvikling - Sverige-Norge 1814-1851.....	27
Kapittel 3 Analyse av kaffeimporten til Norge, 1694-1794	29
3.1 Import av kaffe og kaffeutstyr til norske tollsteder, 1694-1794	29
3.2 1694-1733, import av kaffe og kaffeutstyr	31
3.3 1734-1756, import av kaffe og kaffeutstyr	37

3.4 1757-1762, import av kaffe og kaffeutstyr	41
3.5 1763-1786, import av kaffe og kaffeutstyr	43
3.6 1787-1794, import av kaffe og kaffeutstyr	46
3.7 Kapittelkonklusjon.....	51
Kapittel 4 Nord-Norge, Napoleonskrigene og kaffeimport, 1789-1851.....	53
4.1 Kaffeimport til Norge i årene 1789-1815	53
4.1.1 Importen til Nord-Norge	53
4.1.2 Import av kaffe til resten av Norge, 1795-1815.....	61
4.2 Kaffeerstatning.....	67
4.3 Veksten i kaffeimporten 1815-1851	69
4.3.1 Nasjonal kaffeimport 1815-1851	70
4.3.2 Kaffeimport til fem store tollsteder, 1815-1846	73
4.4 Kapittelkonklusjon.....	77
Kapittel 5 Kaffens spres, samt økonomiske og medisinske holdninger	79
5.1 Spredning av kaffe utenfor tollstedene og innenlands.....	79
5.1.1 Regionale eksempler på kaffespredning	79
5.2 Holdninger til kaffebønnen og kaffe som drikk.....	84
5.2.1 Overdådighetsvaren kaffe	84
5.2.2 Kaffe, medisin og helse.....	91
5.3 Kapittelkonklusjon.....	94
Kapittel 6 Konklusjon.....	97
Bibliografi og kildeliste	102
Vedlegg	109

Tabeller og figurer

Tabell 1: Oversikt over import av kaffe til alle Norges tollsteder, målt i skålpund (0,49kg)..	30
Tabell 2: Kaffeimport til Trondheim tollsted 1724-1733 målt i skålpund (0,49kg).....	32
Tabell 3: Import av kaffe til Christiania inkludert frakt fra norske havner, 1751-1756 målt i skålpund (0,49kg)	39
Figur 1: Import av kaffe til Christiania 1751-1756, inkludert frakt fra norske havner, målt i skålpund (0,49kg).	39
Tabell 4: Oversikt over import av kaffe målt i skålpund (0,49kg) til Bergen, Christiania og Trondheim tollsteder i årene 1786, 1788, 1790, 1792 og 1794	48
Figur 2: Import av kaffe til tre tollsteder i årene 1786-1794	48
Figur 3: Utvikling i kaffeimport til Norge, 1733-1794.....	52
Tabell 5: Oversikt over kaffeimport til tre nordnorske tollsteder fra 1797 til 1810	54
Figur 4: Import av kaffe til Nord-Norge 1797-1810 målt i skålpund.	56
Tabell 6: Oversikt over kaffeimporten til Norge fra 1819 til 1851 målt i tonn	71
Figur 5: Import av kaffe til Norge, 1819-1851	72
Tabell 7: Oversikt over gjennomsnittlig årlig import av kaffebønner i tre ulike perioder, målt i tonn	74
Tabell 8: Oversikt over folketall og import av kaffe per innbygger til fem kjøpsteder i 1835 og 1845.....	75
Tabell 9: Import av kaffe til Arendal og Grimstad tollsteder, 1733-1794 målt i skålpund (0,49kg).....	109
Tabell 10: Import av kaffe til Bergen tollsted, 1724-1794 målt i skålpund (0,49kg)	110
Tabell 11: Import av kaffe til Christiania tollsted, 1733-1794 målt i skålpund (0,49kg)	110
Tabell 12: Import av kaffe til Drammen tollsted, 1754-1794 målt i skålpund (0,49kg).....	111
Tabell 13: Import av kaffe til Flekkefjord tollsted, 1732-1794 målt i skålpund (0,49kg).....	111
Tabell 14: Import av kaffe til Fredrikstad tollsted, 1754-1794 målt i skålpund (0,49kg)	111
Tabell 15: Import av kaffe til Halden tollsted, 1733-1786 målt i skålpund (0,49kg)	112
Tabell 16: Import av kaffe til Hammerfest tollsted, 1797-1811 målt i skålpund (0,49kg)....	112

Tabell 17: Import av kaffe til Holmestrand tollsted, 1733-1774 målt i skålpund (0,49kg)...	113
Tabell 18: Import av kaffe til Kragerø tollsted, 1754-1762 målt i skålpund (0,49kg)	113
Tabell 19: Import av kaffe til Kristiansand tollsted, 1742-1794 målt i skålpund (0,49kg) ...	113
Tabell 20: Import av kaffe til Kristiansund tollsted, 1749-1794 målt i skålpund (0,49kg) ...	114
Tabell 21: Import av kaffe til Langesund tollsted, 1733-1786 målt i skålpund (0,49kg)	114
Tabell 22: Import av kaffe til Larvik og Sandefjord tollsted, 1754-1786 målt i skålpund (0,49kg).....	114
Tabell 23: Import av kaffe til Molde tollsted, 1754-1794 målt i skålpund (0,49kg)	115
Tabell 24: Import av kaffe til Moss, Son og Krogstad tollsted, 1733-1774 målt i skålpund (0,49kg).....	115
Tabell 25: Import av kaffe til Risør tollsted, 1749-1794 målt i skålpund (0,49kg).....	115
Tabell 26: Import av kaffe til Sand tollsted, 1774-1786 målt i skålpund (0,49kg).....	115
Tabell 27: Import av kaffe til Stavanger tollsted, 1731-1794 målt i skålpund (0,49kg).....	116
Tabell 28: Import av kaffe til Trondheim tollsted, 1724-1794 målt i skålpund (0,49kg).....	116
Tabell 29: Import av kaffe til Tønsberg tollsted, 1733-1794 målt i skålpund (0,49kg)	117
Tabell 30: Import av kaffe til Tromsø tollsted, 1796-1808 målt i skålpund (0,49kg)	117
Tabell 31: Import av kaffe til Vardø tollsted, 1790-1808 målt i skålpund (0,49kg).....	117
Tabell 32: Oversikt over import av kafferelaterte artikler til norske tollsteder, 1724-1805..	118

Kapittel 1

Innledning

Ved overgangen fra 1600- til 1700-tallet var kaffebønnen en ukjent vare for de aller fleste nordmenn. Kun et fåtall heldige privilegerte kunne ha opplevd å få smake den nye, eksotiske drikkevaren. Kaffebønnen kom fra Midtøsten, og ble snart produsert i stor skala på plantasjer i europeiske kolonier. De nordmennene som drakk kaffe tidlig var som oftest handelsmenn, embetsmenn og rikfolk i kyststrøkene, eller sjømenn i internasjonal skipsfart. Folk flest hadde ikke engang hørt om kaffe. Halvveis ut i 1800-tallet var kaffen blitt en nasjonal folkedrikk som ble importert til norske tollsteder i store mengder, drukket av embetsmenn og borgere så vel som bønder og fiskere, fra sør til lengst nord i Norge. Denne utviklingen i kaffeimport ble registrert i tollprotokoller av et tollvesen hvis effektivitet varierte. Kaffeimporten var påvirket av samfunnsutvikling og politiske hendelser på en nasjonal og internasjonal arena, men var også selv med på å påvirke det norske samfunnet.

I denne masteroppgaven undersøker jeg kaffeimporten til Norge fra et av Norges første omtalte møter med kaffe i 1694 til kaffens posisjon som folkedrikk i 1851. Jeg vil vise at kaffen var mer utbredt i det norske samfunnet enn ofte tidligere antatt. Hovedfokus for oppgaven har vært å kartlegge utviklingen i kaffeimporten til de norske tollstedene mellom 1733 og 1851. Jeg vil underveis analysere og sammenlikne denne utviklingen og vise hvordan den var påvirket av nasjonale og internasjonale hendelser og politikk. Hvordan samfunnet tok imot kaffen og de mange ulike reaksjonene kaffen skapte i befolkningen og i administrasjonen er også et tema jeg vil behandle, dog i mindre grad enn selve kaffeimporten. Jeg vil i tillegg se på kaffens spredning fra tollstedene inn i landet og til Nord-Norge.

Ved å basere meg på de nylig transkriberte varelistene gjort digitalt tilgjengelige av prosjektet *Historiske toll- og skipsanløpslister*, samt bygdebøker, aviser og andre kilder skal jeg svare på hovedproblemstillingen:

- Hvordan utviklet importen og forbruk av kaffe seg i Norge nasjonalt og regionalt mellom 1694 og 1851, og hvordan ble kaffen tatt imot i det norske samfunnet?

Jeg vil operere med følgende underproblemstillinger:

- Hvordan og hvorfor utviklet kaffeimporten og -forbruket seg forskjellig i ulike deler av Norge?
- Hvordan spredte kaffeforbruket seg fra tollstedene til regionene?
- Hvilke holdninger og reaksjoner til kaffen eksisterte mellom 1694 og 1851?

1.1 Avgrensning

1.1.1 Tema

Det sentrale tema for denne oppgaven er kaffebønnens introduksjon til Norge og veksten i import og forbruk av kaffe gjennom oppgavens 157 år. Med kaffebønne menes det i all hovedsak Arabica-bønnen, som var den bønningen man tidligst kjente til og startet å dyrke.¹ Det var i alle fall den eneste kaffebønnen som ble produsert i stor skala. Når denne kaffebønnen ble fraktet og importert til Norge kom den oftest i en tørket, men ikke brent form. Dette fordi bønningen hadde bedre holdbarhet hvis den ikke var brent på forhånd.² Tematisk vil jeg likevel i enkelte deler av oppgaven se på kaffe med en noe bredere definisjon enn kun Arabica-bønnen, da et utvalg av kaffeerstatningsvarianter var i bruk i perioden. Det vil også bli sett på andre kafferelaterte varer som gir et inntrykk av kaffeforbruket i samfunnet, i all hovedsak kaffekopper, kaffekanner og kaffekverner, men dette er av mindre viktighet enn selve kaffeimporten. For klarhetens skyld refererer «kaffe» til kaffebønnen gjennom hele oppgaven, og det vil komme klart fram i teksten om det er snakk om en form for kaffeerstatning.

Jeg vil behandle kaffebønnen hovedsakelig som en import- og forbruksvare relatert til Norge, og derfor i mindre grad ta for meg for eksempel hvordan kaffeproduksjonen foregikk i koloniene eller hvordan den internasjonale kaffehandelen var organisert. Slike og lignende poenger vil kun trekkes fram når det er relevant for enkelte forklaringer, for eksempel om det direkte påvirket den norske kaffeimporten. Jeg vil likevel se på hvor kaffen kom fra og i hvilke land dansk-norske kjøpmenn handlet kaffe. Denne oppgaven skal primært undersøke

¹ Bennet Weinberg, *The World of Caffeine: The Science and Culture of the World's Most Popular Drug*, (New York: Psychology Press), s. 239.

² Annette Hoff, *Den danske kaffehistorie*, (Højbjerg: Wormianum & Den Gamle By, 2015), s. 31.

hvor mye kaffe som kom til Norge i import i perioden, så innenrikshandelen basert på frakt mellom norske havner er mindre undersøkt. Det er viktig å påpeke at kaffe fra danske havner kan falle inn under innenrikshandel i varelistene, men for denne oppgaven er kaffefrakten fra danske havner til Norge som import å regne og er derfor tatt med i undersøkelsene.

I all hovedsak omhandler oppgaven kaffe. Jeg vil kun ta for meg andre kolonivarer, som te eller tobakk, når det er relevant og nyttig å sammenlikne import og forbruk av disse med kaffen. Disse varene ankom landet i noenlunde samme tidsrom som kaffen og gjennomgikk derfor en parallell vekst som det i enkelte tilfeller kan være interessant å se på. Oppgaven vil ha sin hovedvekt på import og forbruk av kaffe, og jeg vil i mindre grad behandle emner som reeksportering, distribusjon og kaffeøkonomien som helhet. Reeksportering og videresalg innad i Norge er til tider vanskelig å lese av tollprotokollene og de digitale varelistene. Det kan uansett virke som at kaffe i liten grad ble eksportert når den først kom til landet. Noen eksempler vil jeg likevel trekke fram. Det synes heller ikke å være noe spesielt med kaffedistribusjonen, da kaffebønnene ble fraktet omkring i landet på samme måte som de fleste andre varer; med skip og landkremmere, samt individer som reiste til kjøpstedene og tok med seg kaffe hjem. Et mer interessant tematisk felt er hvordan samfunnet tok imot den eksotiske kaffen; de holdningene og reaksjonene kaffen skapte i samfunnet. Her vil det ses på hva embetsmenn, lekmenn og staten syntes om kaffen i ulike perioder, og jeg vil også se på de medisinske holdningene til kaffebønnen og dens mange erstatningsvarianter.

1.1.2 Geografi

Undersøkelsene utført i denne oppgaven vil være begrenset til de geografiske områdene som på 1700- og 1800-tallet utgjorde det norske fastlandet. Norge behandles som én geografisk enhet uavhengig fra Danmark og Sverige. Kaffeimporten til Danmark og Sverige vil derfor kun unntaksvis være relevant som sammenlikningsgrunnlag i oppgaven. Dette gjelder for så vidt også kaffeimporten til andre europeiske stater. Jeg vil i tillegg operere med ulike inndelinger av Norge i forskjellige områder. Den største inndelingen er i sønnafjells og nordafjells, der sønnafjells refererer til områdene sør for Dovre og øst for Lindesnes, mens nordafjells da er områdene vest for Lindesnes og nordover. Jeg har i tillegg valgt å bruke Nord-Norge, alt fra Nordland til og med Finnmark, som et eget tredje område fra 1789. Dette

fordi Nord-Norge fikk egne tollsteder mye senere enn resten av Norge og lå langt unna de andre områdene geografisk. Nordafjells, sønnafjells og Nord-Norge er igjen delt inn i de 25 tollstedene som dekket den norske kysten.³ Det er ut ifra disse tollstedene at store deler av importundersøkelsene vil gjøres frem mot 1815. Deretter vil mye av undersøkelsene gjelde nasjonalt eller for enkelte større byer.

På grunn av oppgavens fokus på import og undersøkelser basert på digitale varelistene, vil mye av oppgaven omhandle områdene i umiddelbar nærhet til de etablerte tollstedene. Regionene rundt vil også bli behandlet i den grad det er mulig, men i en mer spekulativ grad da talldataene som eksisterer tar for seg tollstedene. Jeg ønsker også å gjøre undersøkelser av kaffens spredning inn i landet, men disse vil nødvendigvis basere seg på mer unøyaktige kilder som bygdebøker og lokalhistorier, da ingen komplett oversikt ble ført over varer som ble tatt med til innlandet av ulike handelsmenn og privatpersoner. Undersøkelsene av innland og regioner vil derfor basere seg på et utvalg av kilder, og omhandler derfor kun områder i Østfold, Oppland, Hedmark og Nord-Norge. Andre områder er nevnt underveis i mindre grad.

1.1.3 Tid – kilder og avgrensning

Denne oppgaven har et tidsspenn som strekker seg fra 1694 til 1851, men det betyr ikke at like mye vekt er lagt på alle disse årene. De årene og periodene som undersøkes mest nøye er de det foreligger digitale varelistene eller andre importdata for. For eksempel er det for årene før 1733 digitale varelistene for kun noen få tollsteder i noen enkeltår. Perioden 1694-1733 blir derfor mindre undersøkt enn årene fra 1733 til 1794, da mange tollsteder har digitale varelistene for de samme årene.⁴ Det var uansett lite kaffeimport før 1733, og den perioden blir derfor behandlet mer som en fortelling om kaffens første møte med Norge. Fra 1733 har jeg basert undersøkelsene mine på et utvalg årstall der så godt som alle tollstedene har digitaliserte varelistene. Jeg har valgt å samle data for alle tilgjengelige tollsteder i årene 1733, 1756, 1762, 1786 og 1794; årstall som viser utvikling over tid. Periodene i mellom hver av

³ Historiske toll- og skipsanløpslister, «Databaser: Transkriberte varelistene», Samtlige digitale varelistene fra alle tollstedene i perioden 1724-1810, URL nettside: https://lokalhistoriewiki.no/wiki/Forside:Historiske_toll-_og_skiptanl%C3%B8pslister, URL varelistenedatabase:

<https://databaser.lokalhistoriewiki.no/customs/CustomsLists.jsp> 04/05-2018.

⁴ Historiske toll- og skipsanløpslister, «Databaser: Transkriberte varelistene».

disse årstallene tas med i analysene, men jeg vil legge fram talldata på bare noen få relevante ekstra år.

Etter 1795 finnes det ikke digitaliserte varelistene for tollstedene sør for Trondheim, men fra ca. 1789 til 1813 er det digitaliserte varelistene for de tre tollstedene i Nord-Norge: Hammerfest, Tromsø og Vadsø. Her vil jeg undersøke så godt som alle tilgjengelige år, men for Norge sør for Nordland vil perioden 1794-1815 basere seg mer på aviser, bøker og andre kilder. Generelt finnes det lite og spredt informasjon om kaffeimport mellom 1794 og Napoleonkrigenes slutt. Etter 1815 finnes det kilder som omtaler den nasjonale kaffeimporten samt importen til noen kjøpsteder, og perioden 1815-1851 vil i stor grad basere seg på disse. Undersøkelsene vil for den perioden fokusere mindre på enkeltår og mer på den generelle utviklingen.

Tematisk vil denne oppgaven omhandle import og forbruk av kaffebønner og andre kafferelaterte varer, samt de reaksjoner og holdninger man hadde til kaffen i Norge i samtiden. Geografisk holder oppgaven seg i all hovedsak til de landområdene som i dag er nasjonen Norge, men er videre inndelt i sønnafjells, nordafjells og Nord-Norge samt områdene tilknyttet de 25 tollstedene. Tidsmessig er oppgaven tredelt i de noe overlappende delene 1694-1794, 1789-1815 og 1815-1851, med et noe ulikt fokus i hver av disse periodene. Kapittel fem, som tar for seg reaksjoner og holdninger samt spredning innenlands og til regionene, behandler tidsrommet 1694-1851 under ett.

1.2 Teori

Norge er i dag den nasjonen i verden som etter Finland drikker mest kaffe per innbygger, med et gjennomsnittlig forbruk på 9,5kg kaffe i året.⁵ For litt over 300 år siden var det kun et fåtall i Norge som i det hele tatt hadde smakt kaffe. Mine tidligere undersøkelser av digitaliserte varelistene basert på tollprotokoller fra samtiden viste at kaffeimporten til Norge

⁵ Helene Farestveit, «Import av kaffe og kaffemaskiner: Uten kaffe stopper Norge», *Statistisk Sentralbyrå*, 6. juli 2011, URL: <https://www.ssb.no/utenriksokonomi/artikler-og-publikasjoner/uten-kaffe-stopper-norge> 01/05-2018.

ved fem av Norges tollsteder økte fra 650kg kaffe i 1733 til 200 tonn i 1794.⁶ Dette tilsvarer en økning på over tre hundre ganger så mye kaffe på kun 61 år. Kaffeimporten var ikke blitt omfattende nok til å forsyne hele den norske befolkningen med kaffe, men kaffe ble konsumert i relativt store mengder blant de rike og bemidlede. Det var først utover 1800-tallet at kaffeforbruket virkelig bredte om seg i alle samfunnslag og spredtes inn i bygdene i innlandet. Tiden før er fortsatt interessant, fordi den viser den første spredningen og utviklingen for en ny og eksotisk vare i Norge.

Jan de Vries har argumentert for at det foregikk en forflytning fra selvforsyning til en mer markedsrettet økonomi i Europa i årene før den industrielle revolusjonen.⁷ Dyrvik m.fl. skriver at for Norge tok denne utviklingen blant annet form av at bøndene i større grad tok del i andre næringer i tillegg til jordbruk, for eksempel i fisket og skogbruket.⁸ Ved å kombinere arbeidsformer fikk folk en jevnere inntekt året rundt, og det ble mer effektiv bruk av arbeidskraft i husholdet ved at kvinner, barn og eldre tok seg av gårdsdriften når mennene var borte.⁹ Dyrvik m.fl. argumenterer med at «Denne organiseringa av primærnæringane var sjølve kjernen i ekspansjonen [til den norske økonomien]...Ein del av arbeidsinnsatsen kunne då gå til investeringar».¹⁰ Dette gav vanlige bondefamilier inntekter til å betale avgifter til staten og kjøpe livsnødvendige varer de ikke kunne produsere selv.¹¹ Gradvis betød denne inkluderingen i en ekspanderende pengeøkonomi at vanlige bondefamilier fikk overskudd som kunne brukes på det som i samtiden ble ansett som luksusvarer. Det skal poengteres at denne utviklingen tok lang tid, og den utviklet seg ikke parallelt i alle deler av Norge. Selv om bøndene ikke nødvendigvis hadde råd til kaffe i starten bidro den økonomiske utviklingen til at andre grupper i Norge fikk mer penger til å bruke på blant annet kaffe.

Den økonomiske utviklingen i Norge var med på å lede til en utbygging av handelsflåten. I *Norge på Havet* kommenterer Vigeland at handelen i Norge var delt inn i to regioner, nordafjells og sønnafjells, og det var sjeldent at sjøfarten og handelen gikk på tvers av disse

⁶ Martin Hagset, *Kaffeimport til Norge, 1733-1794*, Bacheloroppgave, Universitetet i Oslo, 2016.

⁷ Jan de Vries, «The Industrial Revolution and the Industrious Revolution», *The Journal of Economic History*, nr. 54, (juni, 1994): s. 255-257.

⁸ Ståle Dyrvik m.fl., *Norsk økonomisk historie 1500- 1970: 1500-1850*. (Bergen Universitetsforlaget, 1979) s. 243-247.

⁹ Dyrvik m.fl., *Norsk økonomisk historie*, s. 247.

¹⁰ Dyrvik m.fl., *Norsk økonomisk historie*, s. 247.

¹¹ Ståle Dyrvik, *Norsk historie 1536-1814: Vegar til sjølvstende*, (Oslo: Det Norske Samlaget, 2011), s. 134-135.

regionene.¹² Det betydde at handelsmenn innenfor disse regionene ofte handlet med ulike destinasjoner. Eksempelvis handlet Bergen kaffen sin fra andre områder enn Christiania. København hadde monopol på handel av kolonivarer og hadde mange handelsprivilegier, og mye av Danmark-Norges kaffe kom derfor via København.¹³ Hutchison påpeker at kaffeleveransene kunne være meget ustabile, da studier av importen fra de Vest-Indiske øyer til København har vist hvor ujevne vareleveransene kunne være, med 14.000 tønner kaffebønner et år og 10.000 tønner neste år.¹⁴

Merkantilisme var den ledende økonomiske tanken i Danmark-Norge gjennom 1700-tallet, og mange mente at kaffen var en luksusvare og at kaffedrikking var ødsling av penger.¹⁵ Dette var ikke et uvanlig synspunkt blant embetsmenn. Hodne & Grytten nevner eksempler på at embetsmenn har klaget på folkets forbruk, både tidlig og sent i denne oppgavens periode.¹⁶ Danmark-Norge reagerte på økende forbruk av luksusvarer ved å innføre nye toll- og overdådighets-/luksuslover, noe en blant annet ser i tollforordningen av 1762 og Overdådighetsforordningen av 1783.¹⁷ En god del av disse lovene forsvant etter 1814, men mange av holdningene vedvarte.¹⁸

Årsakene bak den økende kaffedrikkingen i Norge kan være mange. Walvin argumenterer for at eksotiske varer har en egen egenskap i at de forfører de velstående, noe man kan se eksempler på i mange samfunn.¹⁹ En annen årsak bak de velståendes kaffedrikking er medisinske overbevisninger, da blant annet velstående engelskmenn brukte kaffe som medisin.²⁰ Kaffe ble i starten ansett som en luksusdrikke, og det å kunne servere kaffe med fint servise var for de rike enda en måte å demonstrere statusen sin på.²¹ Det er tenkelig

¹² Nils P. Vigeland, *Norge på havet: Første bind*, (Oslo: Nasjonalforlaget, 1953), s. 308.

¹³ Dyrvik, *Norsk historie 1536-1814*, s. 192.

¹⁴ Ragnhild Hutchison, «Bites, Nibbles, Sips and Puffs: new exotic goods in Norway in the 18th and the first half of the 19th century». *Scandinavian Journal of History*, vol. 36, nr. 2 (mai, 2011): s. 162.

¹⁵ Dyrvik m.fl., *Norsk økonomisk historie*, s. 115.

¹⁶ Fritz Hodne & Ola H. Grytten, *Norsk Økonomi i det 19. århundre*, (Bergen: Fagbokforlaget, 2000) s. 246.

¹⁷ Danmarkshistorien.dk., «Forordning anlangende Overdaadigheds Indskrænkning i Bondestanden, 12. marts 1783», *Aarhus Universitet*. URL: <http://danmarkshistorien.dk/leksikon-og-kilder/vis/materiale/forordning-anlangende-overdaadigheds-indskraenkning-i-bondestanden-12-marts-1783/> (27/02-2018).

¹⁸ Hodne & Grytten, *Norsk Økonomi i det 19. århundre*, s. 246.

¹⁹ James Walvin, *Fruits of Empire: exotic produce and British taste 1660-1800*, (New York: Macmillian, 1997), s. 4.

²⁰ Walvin, *Fruits of Empire*, s. 33 & 35.

²¹ Anna Tranberg, *Ringsakboka III: Korn og classeskille 1660-1840*, (Moelv: Brøttum- Ringsaker-, Veldre historielag, 1993), s. 319-320.

at allmuen tok etter de rikes kaffedrikking og ble inspirert av dem. Det at kaffeproduksjonen økte og at det var vekst i den gjennomsnittlige husstands ressurser var nok også drivkrefter i seg selv.²² Dette gav folk flere midler til å skaffe seg en luksusvare som kaffe, spesielt da prisen på kaffebønner generelt sank gjennom 1700- og 1800-tallet. Thirsk mener at det må være en etterspørsel etter luksusvarer før slike importeres. Mangesysleriet kan da ha vært med på å drive frem kaffedrikking, da produksjon av ekstra varer skaper og fyller etterspørsel og er med på å skape et forbrukersamfunn.²³ Tilbud kan i seg selv være med på å skape etterspørsel, og den økende kaffeproduksjonen var viktig i så måte.

1.3 Tidligere forskning

Det har ikke blitt forsket mye på kaffeimporten til Norge på 1700-tallet og tidlig 1800-tallet, men prosjektet *Historiske toll- og skipsanløpslister* har medført noen nyere undersøkelser. Et eksempel er Torstein Johnsruds artikkel *Finnmarkshandelen i en brytningstid 1789–1811: Hva kan toll-listene fortelle?* der import av kaffe nevnes for noen år.²⁴ I min egen bacheloroppgave, *Kaffeimport til Norge, 1733-1794*, undersøkte jeg import av kaffe til fem tollsteder for årene 1733, 1756, 1786 og 1794. Jeg sammenliknet importen, analyserte veksten og diskuterte noen måter kaffen var med på å forandre samfunnet. Blant annet kaffens sosialiserende effekt.²⁵

Bacheloroppgaven min var relativt kort, og gikk ikke spesielt i dybden i analysene og undersøkte heller ikke den nasjonale importen i spesiell grad. De fem tollstedene jeg behandlet var Arendal, Bergen, Christiania, Molde og Trondheim. Disse gav et overordnet bilde av kaffeveksten i Norge, men dette bildet var nødvendigvis ikke dekkende for hele landet og det var rom for mer detaljerte undersøkelser. Det er for så vidt spennende at kaffeimporten til de fem tollstedene i 1794 var 313 ganger så stor som i 1733, men en mer

²² Hodne & Grytten, *Norsk Økonomi i det 19. århundre*, s. 278-281.

²³ Joan Thirsk, *Economic Policy and Projects: The Development of a Consumer Society in Early Modern England*, (Oxford: Clarendon Press, 1978), s. 7 & 8.

²⁴ Torstein Johnsrud, «Finnmarkshandelen i en brytningstid 1789–1811: Hva kan toll-listene fortelle?», *Heimen*, vol 54, nr. 1 (2017), s. 29-42. URL:

https://www.idunn.no/heimen/2017/01/finnmarkshandelen_i_en_brytningstid_17891811_hva_kan_toll.

²⁵ Hagset, *Kaffeimport til Norge*, s. 11.

nasjonalt dekkende fremstilling er interessant.²⁶ I denne masteroppgaven vil jeg se på importen til alle tollstedene i alle gjeldende år og inkludere flere faktorer i analysene av veksten, samt generelt gå i mer detalj. Jeg vil også se på holdninger til kaffen og spredning innenlands, noe jeg ikke gjorde i *Kaffeimport til Norge*.

Ragnhild Hutchisons omfattende arbeid om import og forbruk av eksotiske varer i Norge er meget relevant for denne oppgaven. Hennes artikkel *Bites, Nibbles, Sips and Puffs: new exotic goods in Norway in the 18th and the first half of the 19th century* i *Scandinavian Journal of History* er spesielt viktig. I artikkelen skriver Hutchison om import og forbruk av luksusvarer som kaffe, te, sjokolade, sukker og tobakk på 1700-tallet og utover 1800-tallet. Hun skriver kort og konsist om veksten i forbruk av kaffe og spredning inn i landet, der hun underbygger sine synspunkter med kildeeksempler som Christen Prams reiseskildringer. Hutchison skriver at forbruket av kaffe var lavt utover 1700-tallet, og at kaffe i starten hovedsakelig var en vare for de mer velstående i kjøpstedene. Fra cirka 1783 mener hun at kaffe antakeligvis var kjent og i bruk til spesielle anledninger blant en bredere del av befolkningen. Et av argumentene hun trekker frem for dette er Overdådighetsforordningen av 1783, der den danske administrasjonen forsøkte å begrense kaffeforbruk blant bondestanden. Hun skriver: «The existence of a ban indicates that officials perceived a coffee ‘problem’, or at least one in making, in some rural communities.»²⁷ Hun bemerker dog at kaffen ikke hadde spredd seg til for eksempel Trysil i 1784.

Hutchisons undersøkelser av kaffeimporten baserer seg på undersøkelser av tollprotokoller fra Christiania, Drammen og Trondheim tollsteder. Hun oppgir ikke disse mengdene i artikkelen sin, men anslår den nasjonale importen per innbygger i tabellen «Table 3» basert på de tallene hun fant for de tre tollstedene. Eksempler er 1785 og 1795, da hun anslår importen per innbygger til å være på henholdsvis 0,27kg og 0,35kg kaffebønner per innbygger i Norge.²⁸ Disse anslagene er nødvendigvis ikke fullstendig presise, da Hutchison mangler data for de 19 andre tollstedene utenom de tre nordligste, men anslagene må likevel

²⁶ Hagset, *Kaffeimport til Norge*, s. 3. Trondheims vareliste for 1733 har blitt gjort tilgjengelig siden bacheloroppgaven ble publisert. Forholdet mellom importen i 1733 og 1794 tar i denne oppgaven hensyn til denne nye informasjonen og avviker derfor noe fra *Kaffeimport til Norge*.

²⁷ Hutchison, «Bites, Nibbles, Sips and Puffs», s. 167.

²⁸ Hutchison, «Bites, Nibbles, Sips and Puffs», s. 166.

sies å være fruktbare da det er et godt og representativt utvalg tollsteder. Artikkelen til Hutchison går ikke noe dypere inn på import. Dette fordi den omhandler flere ulike varer og hovedsakelig ser på forbruk ut ifra samfunnsmessige strukturer, økonomi og forandringer. Jeg vil i større grad kartlegge kaffeimporten, samt sammenlikne og analysere utviklingen regionalt og nasjonalt.

Det har i Danmark blitt gjort undersøkelser av kaffeimporten og kaffens rolle i 1600-, 1700- og 1800-talls Danmark. For denne oppgaven er det Annette Hoff og hennes *Den danske kaffehistorie* som er mest relevant. Hoff har gått gjennom registrene til Øresundtollen, mange landkremmerhandleres registrer, brev, dagbøker og mange andre lignende kilder fra samtiden for å danne et bilde over den danske kaffehistorien. Boken hennes legger større vekt på kaffens rolle og bruk i samfunnet enn denne oppgaven gjør, og Hoff oppgir i mindre grad import enn det denne oppgaven ønsker å gjøre. Den trekker fram flere interessante momenter, som at te i starten var langt mer populært i Danmark enn kaffe var.²⁹ Norge er knapt nevnt i *Den danske kaffehistorie*, men undersøkelsene er likevel relevante for Norge fram til 1814 og i noe mindre grad etter 1814, da det var mange likhetstrekk mellom norske og danske kulturelle og samfunnsmessige forhold. Hoff's arbeid utgjør et sammenlikningsgrunnlag for denne oppgaven.

Det foreligger få andre verker som tar for seg kaffeimport til Norge. Mange forfattere nevner temaet i sine bøker, men større undersøkelser foreligger ikke. Fritz Hodne og Ola Grytten har for eksempel i *Norsk økonomi i det 19. århundre* en oversikt over import av flere varer for hvert femte år mellom 1829 og 1850, der kaffe nevnes iblant dem uten at dataene analyseres i noen grad.³⁰ Redaksjonen bak *Norsk Sjøfart* og Nils P. Vigeland i *Norge på havet* nevner også kaffe ved flere anledninger i verkene sine, uten at kaffe på noen måte fokuseres på. Slike bøker gjennomgår mye om den samfunnsmessige og økonomiske situasjonen og utviklingen for perioden, som kan være viktig for analysene av kaffeimporten. Denne oppgaven vil hovedsakelig holde seg til kaffeimporten slik den kan leses av de digitale varelistene.

²⁹ Hoff, *Den danske kaffehistorie*, s. 21.

³⁰ Hodne & Grytten, *Norsk Økonomi i det 19. århundre*, s. 99.

1.4 Kilder, metode og unøyaktigheter

1.4.1 Kildene til oppgaven

Hovedkildene til denne masteroppgaven er de digitaliserte varelistene som er tilgjengelig på internett.³¹ De er basert på de originale tollprotokollene fra perioden som inneholdt varelistene, som nylig ble transkribert av prosjektet *Historiske toll- og skipsanløpslister*. Disse varelistene var oppsummeringer over hvor store mengder av ulike varer som ankom hver av de 25 tollstedene i Norge i et kalenderår, ofte oppgitt i standardmål som skålpund. I tollbøkenes varelistene ble kvanta for hver vare ført i kolonner merket med landet skipet kom fra, for eksempel Danmark, Norge eller Fremmede Steder. Både innenriks- og utenrikshandel er registrert i varelistene, men av innenrikshandel er kaffe fra Norge ikke brukt i denne oppgaven da det i motsetning til kaffen som kom fra Danmark og Hertugdømmene ikke regnes som import. For denne oppgaven har jeg registrert mengden kaffe som kom til norske tollsteder fra fremmede stater, Hertugdømmene eller Danmark, oppgitt i antall skålpund (0,49kg, heretter referert til som «pund») kaffebønner. Disse kildene har latt meg kartlegge kaffeimporten slik den er ført i tollbøkenes varelistene. Majoriteten av oppgavens data fra de digitale varelistene ble innhentet høsten 2017. Det arbeides stadig med tollisteprojektet sin database, så jeg tar forbehold om at varelistene fra flere år kan ha blitt lagt til i ettertid eller endret uten at det har blitt registrert i mitt arbeid.

Det er av varelistene vanskelig å måle videresending av kaffe innad i Norge. I varelistene er det til en viss grad ført mengden kaffe som ankom tollstedene fra norske havner, men av den relativt begrensede mengden virker det klart at mye av innenrikshandelen mellom norske havner ikke ble registrert. At ingen kaffe kom til Christiania fra norske havner fra 1786 til 1794 er tvilsomt, spesielt siden det kom 13.747 pund kaffe i 1762 og 22.308 pund kaffe i 1795. Utførselen fra tollstedene er også uregelmessig og ulikt registrert i ulike tollsteder. I noen tollsteder ble innført kaffe som siden ble videresendt registrert både under innførsel og utførsel, mens for andre tollsteder registrerte man ikke innført kaffe hvis den senere ble utført fra tollstedet. Innenrikshandelen mellom norske havner er derfor vanskelig å måle nøyaktig uten å gå dypt inn i registrene for skipsanløp; et herkulisk prosjekt med tanke på denne oppgavens tidsspenn.

³¹ Historiske toll- og skipsanløpslister, «Databaser: Transkriberte varelistene».

De digitale varelistene oppgir i tillegg hvilke stater kaffen ble fraktet fra, men mye av kaffen er ført under samlebetegnelsen «fremmede steder». Heretter i oppgaven vil disse betegnelse brukes om kaffe som kom fra udefinerte stater. Tross dette problemet er det mulig å se på hvor mye kaffe som kom fra for eksempel franske havner i enkelte år. Det finnes digitaliserte varelistene for så godt som alle tollstedene med unntak av de tre nordligste i 1733, 1756, 1762, 1786 og 1794, men flere tollsteder har også digitaliserte varelistene for andre år i tillegg. Som nevnt finnes det ikke digitaliserte varelistene for tollstedene sør for Nordland etter 1795, men fra 1789 begynner de tre nordligste tollstedene å få digitaliserte varelistene frem til 1810. Det hadde alltid vært mulig å se på de originale tollprotokollene for å få data fra andre år, men det ble ansett som for mye arbeid for en enkelt masteroppgave som tar for seg et slikt tidsspenn.

Analysene av kaffeimporten fra 1810 til 1851 baserer seg på Statistisk Sentralbyrås *Historisk statistikk 1968*, som igjen baserer seg på Tabelkontoret i Departementet for det Indres bearbeiding av tollbøkene fra 1835 til 1851.³² I *Historisk statistikk 1968* er den nasjonale importen av mange varer oppgitt fra 1829, og heldigvis kaffen iblant dem. Denne har gjort det mulig å følge den nasjonale utviklingen fram mot 1851, men i motsetning til de digitale varelistene oppgir ikke SSB importen til de enkelte tollstedene. Den tar heller ikke for seg kaffeskipenes opprinnelsesland slik de digitaliserte varelistene gjør. Andre viktige kilder jeg har brukt for å forsøke å forbigå disse svakhetene er de økonomiske verkene fra samtiden: *Norges Statistikk: Første halvdel* av A. M. Schweigaard fra 1840 og *Norges Statistikk* av M. B. Tvethe fra 1848. Disse to kildene overlapper noe, men har uvurderlig informasjon om kaffeimporten til flere norske kjøpsteder i tillegg til den nasjonale importen. De tar også opp andre økonomiske aspekter av kaffeimporten, samt hvilke land skipene som fraktet kaffen til Norge kom fra og hvor mye kaffe enkelte andre relevante land importerte. Sammen gjør de tre kildene det mulig å kartlegge kaffeimporten mellom 1810 og 1851, selv uten digitale varelistene å analysere.

Når det gjelder kaffens spredning inn i landet, kaffens rolle i samfunnet og holdningene til kaffen finnes det ikke noen database med tall og mengder å basere seg på. Da må jeg bruke

³² Statistisk Sentralbyrå, *Historisk Statistikk 1968*, (Oslo: Statistisk Sentralbyrå, 1968), s. 244.

andre former for kilder. Hovedkildene for å se på kartlegging av kaffens spredning innenlands og til regionene er bygdebøker og by-/regionshistorier. Eksempler her er *Bardu Bygdebok* og *Samlinger til det norske Folks Sprog og Historie*. Ved å undersøke flere kilder fra samme region, for eksempel Oppland, er det mulig å beregne seg fram til kaffens utvikling i områdene. For å kunne se på ulike holdninger og reaksjoner har jeg brukt brev og andre verk fra samtiden, men har også sett på hvordan kaffe omtales i bygdebøkene. Innimellom er det sitater og lignende som er relevante. Når det gjelder kaffe som medisin er det i hovedsak brukt medisinske bøker, pamfletter og manualer, flere oversatt fra andre språk. Kilder som aviser, lover, brevsamlinger og andre kompilasjoner av ulike slag brukes i tillegg i alle deler av oppgaven. Dette mangfoldet av ulike kildetyper har fungert som supplement til de ulike argumentasjonene, men fungerer også som hovedkilder for enkelte underdeler av oppgaven, for eksempel i analysen av kaffeimport til Norge sør for Nordland under Napoleonskrigene. Dette fordi det ikke foreligger digitaliserte varelister for de årene.

1.4.2 Metode

For denne oppgaven har jeg i stor grad basert meg på kvantitative undersøkelser, der den største vekten har ligget på kartleggingen av kaffeimporten basert på de digitale varelistene. Jeg har søkt fram kaffeimporten for samtlige år tilgjengelige i databasen, for deretter å føre dataene inn i tabeller i Microsoft Excel. Disse tabellene har ulike grader av kompleksitet, alt ettersom de tar for seg alle tollstedene samlet eller kun enkelttollsteder. Det er laget tabeller for samtlige tollsteder for de årene der alle tollstedene har digitaliserte varelister, altså for 1733, 1756, 1762, 1786 og 1794. Disse komplette tabellene viser den årlige importen, men ikke ekstra informasjon. Jeg har i tillegg laget komplette tabeller for hvert tollsted for alle årene som har digitaliserte varelister. Disse informerer om hvor mye kaffe som kom fra enkelte land, for eksempel Frankrike eller Danmark, i tillegg til den årlige importen. Jeg har også laget egne tabeller for noen perioder og tollsteder der disse er relevante for undersøkelsene. Alle ekstra tabeller er å finne i oppgavens vedlegg.

Komparative metoder er også tatt i bruk, da jeg har sammenliknet importen nordafjells og sønnafjells og til de ulike tollstedene i hver periode. Da har jeg tatt hensyn til flere faktorer, blant annet områdenes folketall, geografi, tetthet, handelspartnere og mer. Jeg har operert

med antall skålpund og gram/kilogram importert kaffe per innbygger i hvert enkelt tollsted og sammenliknet det med andre tollsteder i samme år, samt sammenliknet utvikling mellom de ulike periodene. Som utgangspunkt for de ulike tollstedenes befolkning har jeg brukt SSB sine beregninger for de ulike årene.³³ SSB sine tall tar utgangspunkt i dagens kommunegrenser, noe som ikke nødvendigvis passer med grensene til datidens kjøpsteder. Generelt betyr dette at folketallene jeg baserer meg på er noe høyere enn det som var i kjøpstedene på den tiden. Den gjennomsnittlige importen per innbygger blir da lavere enn om man gikk ut ifra for eksempel kjøpstedet Arendal istedenfor dagens Arendal kommune. Akkurat hvor mye lavere avhenger av tollsted og tidsperiode, men for de største tollstedene tidlig i perioden kan den gjennomsnittlige importen per person ha vært nesten halvparten så lav med denne regnemåten. Denne oppgaven tar for seg en lang periode med stor utvikling i flere kjøpsteder, så et fast geografisk område å beregne folketall ut ifra har vært nødvendig for å i det hele tatt kunne bruke import av kaffe per innbygger som et sammenlikningsgrunnlag. For de årene der det har manglet folketall har jeg regnet meg fram til gjennomsnittlig befolkningsvekst og basert folketallene på dette. Jeg har også sammenliknet opplysningene i bygdebøkene og regionshistoriene med hverandre for å prøve å anslå kaffens spredning til indre og avsidesliggende strøk.

Når det gjelder oppgavens andre kilder enn de digitaliserte varelistene, være det seg brev, bygdebøker, medisinske manualer, lover eller aviser, er det viktig å presisere at denne oppgaven bare behandler et utvalg av de tilgjengelige kildene. Hovedmetoden jeg har brukt for å finne disse kildene er søkemotoren på Nasjonalbiblioteket sine nettsider. Da kan en søke på «kaffe» og eventuelle andre relevante ord, for eksempel bygdebok, samt definere en tidsperiode og kildetype for de treffene man ønsker, for eksempel før 1800 og aviser. Dette kan gi en enorm mengde treff som det er nesten umulig å grave seg igjennom. Det er likevel ingen garanti for at treffene gir kilder som er relevante for oppgaven, eller de kan være for unøyaktige eller lite troverdige. Spesielt vanskelig har det vært å finne bygdebøker som kunne besvare underproblemstillingen min, da kaffe ofte er nevnt i bygdebøker uten hverken årstall eller kilder tilknyttet informasjonen. De kildene som er tatt i bruk i denne oppgaven er

³³ Statistisk Sentralbyrå, «Forsiden: Folketellinger: Folke og bolig tellingen 2001.: Kommune-, bydels- og fylkeshefter», *Statistisk Sentralbyrå*, URL: <https://www.ssb.no/a/fob2001/kommunehefte/22/12-2017>.

det utvalget jeg har vært så heldig å oppdage i høystakken, og som i tillegg er relevante og gir god informasjon.

1.4.3 Kildenes begrensinger og usikkerhet

De digitale varelistene oppgir generelt importen i nøyaktige, faste mengder, som oftest i skålpund, og er lette å manøvrere i. Det er dog flere usikkerhetsmomenter med de digitale varelistene. Viktigst av disse er at de digitale varelistene baserer seg på tollprotokoller fra samtiden ført av individuelle tollere spredt utover 22-25 tollsteder. Disse tollerne var mennesker som alle andre, og tollprotokollene var dermed utsatt for feilregistreringer grunnet slurv i arbeidet, snarveier tatt i latskap eller forårsaket av korrupsjon eller andre tvilsomme motivasjoner. Hvorvidt tollerne opererte likt og med helt samme definisjon av vekt- og målvarianter i alle tollstedene over hele perioden er også usikkert. I tillegg har Norge en lang kyst, og var dermed utsatt for smugling i større eller mindre skala. Hvor mye smugling og om den varierte gjennom oppgavens 157 år er umulig å fastslå. Prosjektet *Historiske toll- og skipsanløpslister* er også klare på at feilføringer kan ha forekommet i transkriberingen av varelistene, men de har utført stikkprøvekontroller. De mengdene importert kaffe som ble registrert i tollprotokollene og videreført til de digitale varelistene er derfor å regne som minimumsmengder. Det kan ha kommet mer kaffe til de enkelte regionene rundt tollstedene enn det som er registrert, men det er umulig å vite. Å basere analysene på de digitale varelistene er likevel produktivt, da minimumsmengdene over tid vil gi et klart bilde av utviklingen i kaffeimporten. I tillegg blir alle tollstedene undersøkt, så avvik i enkelttollsteder i de ulike periodene under forskjellige tollere utlignes av de andre tollstedene og andre perioder.

Det er også usikkerhetsmomenter knyttet til de kildene jeg har funnet gjennom søk på Nasjonalbiblioteket. Den viktigste er det faktum at jeg bare har et utvalg kilder. Det kan ligge mange skjulte diamanter på nettsiden, men det å finne og gå gjennom alle treff på kaffe ville vært en umulig oppgave for et masteropplegg. Bygdebøkene hadde generelt som svakhet at de sjelden førte skikkelige kilder, så i hvilken grad de gav troverdig informasjon var ikke alltid lett å vite sikkert. Det utvalget kilder jeg har er likevel relevant for de argumentasjonene

jeg går igjennom, og det er gjort et forsøk på å finne varierte kilder og synspunkter på de fleste sakene for å gi et mest mulig allsidig og historisk korrekt bilde.

1.5 Oppgavens struktur

Denne oppgaven er delt inn i fem kapitler, der kapittel en er dette innledningskapittelet. I kapittel to vil jeg ta for meg relevant bakgrunnsinformasjon om det norske samfunnet, tollvesenet og den politiske situasjonen nasjonalt og internasjonalt som er nødvendig for å få full nytte av analysene i kapittel tre, fire og fem. Jeg vil starte behandlingen av kaffeimport og forbruk i Norge i kapittel tre, som hovedsakelig tar for seg importen mellom 1694 og 1794 basert på de digitaliserte varelistene. I første halvdel av kapittel fire undersøkes kaffeimporten fra 1789-1815 til Nord-Norge spesielt og importen til resten av Norge i noe mindre grad. I andre halvdel av kapittel fire tar jeg for meg kaffeimporten fra 1815 til 1851, i all hovedsak nasjonalt. Kapittel fem behandler kaffens spredning til innlandet og Nord-Norge. Kapittel fem vil også ta for seg noen av de reaksjonene og holdningene kaffen skapte i det norske samfunnet i samtiden, før det avsluttes med kaffen som medisinsk virkemiddel. Kapittel seks blir da avslutningskapittelet, der jeg vil konkludere med oppgavens funn.

Kapittel 2

Den politiske og økonomiske konteksten bak kaffeimporten til Norge - 1694-1851

Dette kapittelet vil kort ta for seg kaffens historie, den politiske bakgrunnen for kaffeimporten nasjonalt og internasjonalt, den økonomiske utviklingen i perioden og tollvesenet spesielt. Import av kaffe er som alt annet avhengig av den historiske konteksten den foregikk i. Da denne oppgaven strekker seg over 157 år er det ikke til å unngå at verden forandret seg. 1700- og 1800-tallet var en tidsepoke med periodevis turbulent historie for Norge og resten av Europa, med flere store kriger og samfunnsmessige omveltninger. Det var også en periode med stor utvikling i økonomi og handel, politisk tenkning og administrativ struktur, samtidig som verden ble stadig mer globalisert. For å kunne belyse det norske kaffeeventyrets begynnelse er det derfor nødvendig med en gjennomgang av den historiske konteksten. På grunn av periodens tidstrekning er det ikke mulig med en dyp presentasjon, men de viktigste aspektene vil bli gjennomgått.

2.1 Kaffens historie

Kaffens opprinnelseshistorie har lenge vært omdiskutert. Legenden sier at drikken hadde sitt utgangspunkt i Etiopia i oldtiden, der gjeterne skal ha sett sine geiter bli gale og begynne å danse etter å ha tygd kaffebønner.³⁴ Moderne forskning slår likevel fast at kaffetrær vokste vilt i høyden i Etiopia, og at etiopiere tygde de rå kaffebærene fra trærne grunnet bærenes oppkvikkende effekt.³⁵ Kaffebønnes spredning til resten av verden fikk sin spede begynnelse på 1400-tallet, da lærde muslimer tok til seg kaffen i moskeer på den Arabiske Halvøy og i Persia.³⁶ Den osmanske erobringen av Yemen i 1536 bidro til å spre kaffen til det Osmanske Riket, der kaffen kom i kontakt med venetianske handelsmenn i 1615.³⁷ Kaffen ble på den tiden nesten utelukkende produsert i Yemen.

³⁴ Mark Pendergrast, *Uncommon Grounds: The History of Coffee and How It Transformed Our World*, (New York: Basic Books, 2000), s. 25-26/2-3. *Dette er tatt fra et dokument uten sidetall. Sidetallene før «/» gjelder om man teller fra siden etter forsiden i dokumentet, mens sidetallene etter «/» er fra starten av kapittel 1.

³⁵ Hoff, *Den danske kaffehistorie*, s. 15.

³⁶ Pendergrast, *Uncommon Grounds*, s. 27-28/4-5.

³⁷ Pendergrast, *Uncommon Grounds*, 29/6.
Hoff, *Den danske kaffehistorie*, s. 18-19.

Det var på plantasjer i europeiske kolonier at kaffeproduksjonen virkelig skulle ta av, til lykke for kaffeelskere og uhell for slavene som arbeidet med produksjonen. Nederlenderne klarte å transportere et kaffetre til Nederland i 1616, og skal ha begynt å dyrke kaffe på sin koloni på Sri Lanka i 1658. Deretter startet nederlendere å dyrke kaffe på Java i 1699, før kaffeproduksjonen spredte seg til mange andre nederlandske kolonier. Ved starten av 1700-tallet var det Nederland som styrte kaffehandelen og satte prisen på kaffe importert til Europa.³⁸ Kaffeproduksjonen var derfor nokså ny og kaffen dyr ved starten av denne oppgavens periode. Frankrike begynte først sin produksjon av kaffe cirka 1723, da på deres koloni i Karibien, Martinique.³⁹ Franskmenn begynte produksjon av kaffe på Haiti i 1734, og i 1788 skal man på de franske plantasjene i Haiti ha produsert halvparten av verdens kaffe.⁴⁰

Den 17. mars 1681 kom den første omtalte kaffelasten til Danmark, da det står registrert i tollbøkene tilknyttet Øresundtollen at det kom seks pund kaffe til København om bord et nederlandsk skip.⁴¹ Kaffeboenen var likevel kjent i Danmark tidligere enn 1681 blant enkelte i eliten, da en botaniker ved navn Adam Olearius hadde skrevet om tyrkernes bruk av kaffe og dens medisinske funksjon allerede i 1647 i en reiseskildring fra sin statlige reise til Persia.⁴² Selv med kjennskap til kaffeboenen var det veldig få som drakk kaffe i Danmark på denne tiden, og det var ikke kaffe å få tak i hos de fleste apoteker eller kjøpmenn på 1600-tallet.⁴³

2.2 Politiske forhold fra 1694 til 1851

Ved inngangen til oppgavens periode var Danmark-Norge i en vanskelig stilling. Den skånske krig (1675-79) og andre feilslåtte maktpolitiske eventyr var svært kostbare og tømte statskassen.⁴⁴ Samtidig hadde Danmark militære håp om å gjenerobre tapte områder. Den store nordiske krig gikk dårlig med tap for danskene i 1700, og deretter 11 år med så godt som resultatløs krig fra 1709 til 1720. Likevel endte krigen med en stor dansk-norsk fordel;

³⁸ Pendergrast, *Uncommon Grounds*, s. 29/6.

³⁹ Pendergrast, *Uncommon Grounds*, s. 36-37/13-14.

⁴⁰ Pendergrast, *Uncommon Grounds*, s. 38-39/15-16.

⁴¹ Hoff, *Den danske kaffehistorie*, s. 11.

⁴² Hoff, *Den danske kaffehistorie*, s. 14.

⁴³ Hoff, *Den danske kaffehistorie*, s. 12 & 21.

⁴⁴ Dyrvik, *Norsk historie 1536-1814*, s. 74.

den svenske trusselen var nå så godt som borte, men samtidig gav Danmark opp sine egne offensive militære håp.⁴⁵

Resten av 1700-tallet skulle bli en lang fredsperiode for Danmark-Norge, der fokuset lå på nøytralitet i møte med de mange krigene til de europeiske stormaktene. Blant de viktigste konfliktene Danmark unngikk var den østeriske arvefølgekrigen (1740-48), syvårskrigen (1756-63), den amerikanske uavhengighetskrigen (1775-83) og koalisjonene mot Frankrike fra 1792 og frem til inntreden i krigen i 1807. På grunn av stormaktenes kolonier tok disse krigene plass på en global arena, der krigsmaktenes handelsflåter ofte ble dratt inn i krigføringen. Dansk-norsk nøytralitet sparte derfor ikke bare staten for militære utgifter, men det åpnet opp for en ekspansjon av handelsflåten for å fylle vakuemet skapt av krig på sjøen.

Nederlands hegemoni på sjøen ble overtatt av Storbritannia fra ca. 1720, da Nederlands gullalder tok slutt.⁴⁶ Danmark-Norge ble derfor utsatt for mye mindre nederlandsk handelspress enn på 1600-tallet og var mer fri til å sette egen handelspolitikk.⁴⁷ Under de mange krigene benyttet dansk-norske handelsmenn sjansen til å handle med de krigende parter under nøytralt flagg. Selv om dette ikke var uten risiko, var det sterkt medvirkende til en stor vekst i Danmark-Norges flåte og handelsøkonomi.⁴⁸ Fra cirka 1775 til 1807 var det derfor flere år med gode tider og vekst for den norske flåten, med kun korte daler ved enden av hver krigsperiode.⁴⁹ De store krigene var ikke bare positivt, da det ble bemerket av Generaltollkammeret at importen til Norge (og derfor tollinntektene) sank under en krig som for eksempel Den amerikanske uavhengighetskrigen.⁵⁰

Krigsutbruddet og flåteranet i 1807 var et hardt slag mot dansk-norsk sjøfart, da Storbritannia kontrollerte havet og dannet en handelsblokade mot Norge.⁵¹ Krigsårene ble tunge, med knapp om noe import til norske havner. Ved freden ble Norge gitt til svenskekongen, og den nye svensk-norske unionen betydde et politisk brudd med Danmark. Årene 1815-1851 ble likevel en periode med fred, uten store konflikter for Sverige-Norge og med mulighet for sjøfarten å bygges opp igjen.

⁴⁵ Dyrvik, *Norsk historie 1536-1814*, s. 76-78.

⁴⁶ Dyrvik, *Norsk historie 1536-1814*, s. 189.

⁴⁷ Dyrvik, *Norsk historie 1536-1814*, s. 192.

⁴⁸ Hutchison, «Bites, Nibbles, Sips and Puffs», s. 162.

⁴⁹ Dyrvik, *Norsk historie 1536-1814*, s. 218.

⁵⁰ Hans-Jørgen Jørgensen, *Det Norske Tollvesens historie: Fra Middelalderen til 1814*. (Oslo: Tolldirektoratet, 1969), s. 325.

⁵¹ Dyrvik, *Norsk historie 1536-1814*, s. 220-221.

Innenrikspolitisk var det i dansketiden kollegiet rundt kongen som bestemte, være det seg geheimekonseilet eller et kabinett, og kongens egen makt var avhengig av hans person og interesse for arbeid.⁵² Reform av lovverket, som for eksempel tollovene, var derfor avhengig av å få kollegiet eller kongens oppmerksomhet. Etter 1814 ble slike saker behandlet på Stortinget.

2.3 Økonomiske forhold 1694-1851 – Merkantilisme til frihandel

Utover 1600-tallet utviklet det seg i Danmark-Norge som i flere europeiske stater et merkantilistisk syn på hvordan økonomien burde håndteres. Merkantilisme var ikke en enhetlig økonomisk idé, men brukes her som en samlebetegnelse på det Dyrvik kaller de «praktisk-økonomiske tiltak» som ble gjort på den tiden.⁵³ Tanken var at det fantes en sum rikdom i verden som alle stater kjempet om, der rikdom var likestilt med edelmetall. Hvis en stat tjente penger måtte en annen nødvendigvis tape, og det var viktig med en positiv handelsbalanse mot utlandet. Det ble fokusert på innenlands produksjon og satt høye tollmurer mot utenlandske varer. Den merkantilistiske tankegangen ble spesielt sterk fra 1730-årene av, da Otto Thott fremla en klar økonomisk politikk med sterkt merkantilistisk preg.⁵⁴ Dette betød likevel ikke at man innførte forbud mot kaffe i Danmark-Norge, da staten fort skjønnte hvor mye penger man kunne tjene på toll på kaffe og andre lignende luksusvarer.⁵⁵

Spesielt for denne perioden var favoriseringen av København, handelsmonopolene og Danmark-Norges kolonier. Et handelsmonopol vil si at en enkeltperson, organisasjon, by eller stat hadde enerett på handel med visse varer eller med visse områder. For eksempel innførte Danmark-Norge i 1730 og 1735 jernmonopolet og kornmonopolet, som betydde at Danmark og Norge bare kunne skaffe disse varene fra hverandre.⁵⁶ Den ledende tanken var at handelen ble mest effektiv hvis det eksisterte monopoler staten kunne dele ut. Noen disposisjoner måtte utstedes, da man for eksempel ikke klarte å levere nok korn til Norge i dårlige år. København

⁵² Dyrvik, *Norsk historie 1536-1814*, s. 185-188.

⁵³ Dyrvik, *Norsk historie 1536-1814*, s. 191.

⁵⁴ Dyrvik, *Norsk historie 1536-1814*, s. 191-192.

⁵⁵ Hutchison, «Bites, Nibbles, Sips and Puffs», s. 157-158.

⁵⁶ Dyrvik, *Norsk historie 1536-1814*, s. 194-195.

hadde flere privilegier og monopoler, og ble prioritert foran både Norge og provinsene i Danmark.⁵⁷ Tanken var at et sentralisert handelssystem var mer effektivt.

København hadde også særrettigheter når det kom til kolonihandelen. Danmark-Norge tok del i kolonibølgen som hadde slått inn over Europa, og koloniserte i 1672 St. Thomas, i 1718 St. Jan og kjøpte i 1733 St. Croix fra Frankrike.⁵⁸ Samtidig opprettet danske kompanier handelsstasjoner langs Gullkysten av Afrika, og i India ved Trankebar allerede i 1620.⁵⁹ Hornby har vist at det var mest sukkerproduksjon på de danske koloniene, og kaffeproduksjonen og eksporten fra disse til det kontinentale Danmark-Norge var derfor svært lav.⁶⁰ Det ble opprettet handelskompanier som hadde enten monopol på handelen ved disse koloniene og stasjonene eller sterke privilegier og rett til avgift fra konkurrenter. I lang tid handlet disse kompaniene nesten kun med København, noe som var med på å skape et marked for kolonivarer i København spesielt. Samtidig hadde fantes det også andre handelsmonopoler, nærmere bestemt Island- og Grønlandshandelen, samt Finnmarkshandelen. Disse monopolene tilhørte Bergen frem til de ble flyttet til København i 1733, 1729 og 1728, og stod fram til 1787.⁶¹

Utover andre halvdel av 1700-tallet begynte en mer liberalistisk handelsfilosofi å få rotfeste i Danmark-Norge og Europa. Frihandel ble det nye nøkkelordet; handel og varer skulle flyte friere enn før. Disse tankene, uttrykt i Adam Smiths' *Wealth of Nations* i 1776, fikk utløp etter kuppet i 1784.⁶² I årene etter gjennomførte mange stater en oppmykning av proteksjonismen med oppheving av handelsmonopol og stadig lavere tollsatser. Det er viktig å påpeke at prosessen tok tid, og at det senere ble innført proteksjonistiske tiltak igjen. Noen absolutt frihandel oppsto aldri i løpet av de 157 år oppgaven tar for seg.

Mangesysleriet og den økende internasjonale handelen førte til økonomisk vekst i Norge, stort sett bare avbrutt av krigsårene der Danmark-Norge deltok i krigføringen og i

⁵⁷ Dyrvik, *Norsk historie 1536-1814*, s. 192.

⁵⁸ Danmarkshistorien.dk, «De Vestindiske Øer (Dansk Vestindien)», *Aarhus Universitet*, URL: <http://danmarkshistorien.dk/leksikon-og-kilder/vis/materiale/de-vestindiske-oeer-dansk-vestindien/> 27/11-2017.

⁵⁹ Danmarkshistorien.dk, «Trankebar, 1620-1845», *Aarhus Universitet*, URL: http://danmarkshistorien.dk/leksikon-og-kilder/vis/materiale/trankebar/?no_cache=1&cHash=422ded229ae13a31335e3cb4bb4d81c6 27/11-2017.

⁶⁰ Ove Hornby, *Danmarks Historie: Kolonierne i Vestindien*, (København: Politikens Forlag, 1980), s. 120, 127 & 140-142.

⁶¹ Dyrvik, *Norsk historie 1536-1814*, s. 192.

⁶² Dyrvik, *Norsk historie 1536-1814*, s. 196.

nedgangsperioder etter de store internasjonale krigene. Perioden 1694-1851 var også generelt preget av befolkningsvekst, da Norges befolkning gikk fra 616.109 i 1735 til 1.399.733 i 1851, altså mer enn doblet seg.⁶³ Om en nordmann ønsket å kjøpe kaffe måtte han eller hun i store deler av denne perioden handle direkte hos kjøpmenn i tollstedene og kjøpstedene, fra cirka 1750 også krambodhandlere, som Hodne & Grytten omtaler som bindeledd mellom et selvforsynt agrarsamfunn og byene med sine varer. Bykjøpmenn hadde i tillegg noen utsalgsteder i småhavner der blant annet kaffe ble solgt.⁶⁴ For at bygdefolk i innlandet og distriktene skulle få tilgang på andre varer enn det de kunne produsere selv ble det holdt markeder i store deler av landet. To eksempler på slike markeder er Grundsetmarkedet ved Elverum og Romsdalsmarkedet. På slike markeder ble det ofte solgt kolonivarer som kaffe, som ble fraktet av landveisreisende handelsmenn.⁶⁵ Markeder og kramkarer/skreppekarer var sånn viktige for spredningen av ulike varer til innlandet. Fra cirka 1784 ble luksusvarer som kaffe i stadig større grad tillatt å selge i gjestgiverier og landhandlere utenfor kjøpstedene, noe som gjorde det lettere for bygdefolk å kjøpe og konsumere kaffe.⁶⁶ Hodne & Grytten viser at landkremmerhandlerne økte i antall spesielt fra 1820-tallet av.⁶⁷ For Nord-Norge var væreierne viktige som handelsplass, da de var bindeledd mellom de lokale fiskerne og kjøpmenn fra sør.⁶⁸

2.4 Tollsteder, organisering og effektivitet

Det var 22 tollsteder i Norge i 1694, men etter opphevingen av monopolet med Nord-Norge økte antallet til 25. De tollstedene var, i alfabetisk rekkefølge: Arendal og Grimstad, Bergen, Christiania, Drammen, Drøbak (også kjent som Sand tollsted), Flekkefjord, Fredrikstad, Halden, Hammerfest, Holmestrand, Kragerø, Kristiansand, Kristiansund, Langesund, Larvik, Mandal, Molde, Moss (inkludert Son og Krogstad), Risør, Stavanger, Sunnhordaland, Tromsø, Trondheim, Tønsberg og til sist Vardø. Dette er de tollstedene oppgaven tar utgangspunkt i under perioden 1694-1794, og fra 1790 til 1815 i de nordligste tollstedene Hammerfest, Tromsø og Vardø.

⁶³ Statistisk Sentralbyrå, «Forsiden: Historisk statistikk: Folkemengdens bevegelse 1735-2014 [Tabell]», *Statistisk Sentralbyrå*, URL: <https://www.ssb.no/a/histstat/tabeller/3-13.html> 01/05-2018.

⁶⁴ Hodne & Grytten, *Norsk Økonomi i det 19. århundre*, s. 238-239.

⁶⁵ Hodne & Grytten, *Norsk Økonomi i det 19. århundre*, s. 240.

⁶⁶ Hutchison, «Bites, Nibbles, Sips and Puffs», s. 175.

⁶⁷ Hodne & Grytten, *Norsk Økonomi i det 19. århundre*, s. 238-239.

⁶⁸ Hodne & Grytten, *Norsk Økonomi i det 19. århundre*, s. 244-245.

Ved hvert tollsted var det ansatt en toller med hovedansvaret, som skulle føre regnskapet og sørge for at alt arbeidet gikk riktig for seg. Under han var det ansatt over- og underbetjenter, hvis oppgaver var å holde oppsyn med lossing og lasting av skip. Undertollbetjentene kunne oppholde seg i uthavnen, for slik å holde oppsyn med at innkomne skip ikke losset utenfor kontroll, for deretter å lede eventuelle skip inn til havnen der overbetjentene eller tolleren tok over. Overtollbetjenten var alltid tilstede ved lossing av skip fra fremmede steder.⁶⁹ For å assistere betjentene var det ansatt såkalte røyere som fungerte som vakter og roere. Det kunne en sjelden gang hende at det kom til ulike former for trefninger mellom smuglere og tollansatte.⁷⁰ I tillegg var det ansatt en kontrollør ved alle tollsteder. Han skulle føre kontrabok og gjøre inspeksjoner i hele tollstedet.⁷¹ I praksis var han kraftig overlesset med oppgaver, og selve kontrabokføringen var ikke sjeldent kun avskrift av tollerens regnskap.⁷²

Generelt hadde tollstedene nordafjells flere ansatte enn sønnafjells, en ordning som stod igjen fra bortforpaktningstiden og kongens personlige interesse på tidlig 1700-tallet. Sønnafjells måtte tolleren ansette skrivere for egen regning.⁷³ For å motvirke tollsvik ble det i 1749 ansatt tollinspektører ved hvert tollsted, som i praksis fungerte som medinkvisisjonsarbeidere. Overtollbetjentstillingene ble gradvis avviklet fra 1783, og fra 1791 ble det også etter hvert ansatt regnskapsførere som skulle ta alt ansvaret rundt bokføringen, da kontrollørstillingen var blitt avskaffet.⁷⁴

Generelt var forandringene som ble gjort på 1700-tallet motivert av de ofte motstridende ønskene om å spare penger på tollvesenet og samtidig komme smuglingen til livs for å få mer inntekter. Hans-Jørgen Jørgensen understreker gjennom hele første bind i historien om tollvesenet at smugling og tollsvik var utbredt. Det er derfor grunn til å stille spørsmålsteget ved tollvesenets effektivitet. Tollerne hadde periodevis avtaler med lokale handelsmenn, og tollsvik tok ganske ofte form av underrapportering av lasten.⁷⁵ En av grunnene til dette var de tollansattes lave lønn, men etter ca. 1770 fikk de 20% av alle statens inntekter ved tollstedet som overgikk en fastsatt sum.⁷⁶ Etter 1797 og de lavere tollsatsene så man en økning i

⁶⁹ Jørgensen, *Det Norske Tollvesens historie*, s. 307-308.

⁷⁰ Jørgensen, *Det Norske Tollvesens historie*, s. 229-230.

⁷¹ Jørgensen, *Det Norske Tollvesens historie*, s. 307-308.

⁷² Jørgensen, *Det Norske Tollvesens historie*, s. 313.

⁷³ Jørgensen, *Det Norske Tollvesens historie*, s. 307-308.

⁷⁴ Jørgensen, *Det Norske Tollvesens historie*, s. 307-308.

⁷⁵ Jørgensen, *Det Norske Tollvesens historie*, s. 222.

⁷⁶ Jørgensen, *Det Norske Tollvesens historie*, s. 323.

registrerte varer.⁷⁷ En må nok så naturlig anta at lave lønninger pluss høye tollsatser betydde mer tollsvik, spesielt i perioder med lavkonjunktur.

2.4.1 Tollvesenets historiske utvikling - Danmark-Norge 1694-1814

Det dansk-norske tollvesenet ble kraftig utvidet og reformert gjennom store deler av 1600-tallet. Blant årsakene til denne veksten var forståelsen av hva toll kunne innbringe av riksdaler til staten, men minst like viktig var den merkantilistiske tankegangen som rådet i Danmark-Norge og resten av Europa.⁷⁸ Tollen skulle tjene penger til kongemakten, men også forsvare landets kjøpmenn og produsenter mot utenlandsk konkurranse. Tollerne gikk på 1600-tallet fra å være bønder til å bli statstjenestemenn lønnet av statskassen; en stilling som gav bedre lønn og høyere status.⁷⁹ Det er også verdt å nevne at det på norsk side ikke var tollkontroll langs svenskegrensen, da dette ble ansett som lite lønnsomt.⁸⁰

På slutten av 1600-tallet kom landet i pengemangel og deler av prosessen ble reversert. Tollrullen av 1691, som stod nokså uendret fram til 1732 på grunn av blant annet Den store nordiske krig, fjernet alle inn- og utførselsforbudd og satte høy beskyttelsestoll på utenlandske varer. Samtidig ble lønnen til tollerne kraftig redusert, noe som skulle lede til mye tollsvik og samarbeid mellom tollere og lokal økonomi, da tollerne var avhengig av sympati og midler fra andre hold for å beholde sin posisjon i samfunnet.⁸¹ Tollerne forble relativt lavtlønnet i forhold til andre embetsmenn gjennom store deler av 1700-tallet, selv om de hadde rett til en del av konfiskasjonene. Dette betydde at tollvesenet lenge var lite effektivt.⁸² Denne oppgavens periode startet derfor med nedskjæringer og nedprioritert tollvesen kontra århundret før.

Etter tronskiftet i 1730 ble det satt nytt lys på tollforordningen, og i 1732 kom det en ny tollrull. Tollsatsene ble generelt satt ned, men det ble introdusert høyere avgifter på enkelte kolonivarer, dog ikke kaffe.⁸³ Proteksjonismen kom så for fullt utover 30, 40- og 50-tallet med flere utvidelser av tollrullen og økte tollsatser. Import av raffinert sukker ble forbudt i

⁷⁷ Jørgensen, *Det Norske Tollvesens historie*, s. 359.

⁷⁸ Jørgensen, *Det Norske Tollvesens historie*, s. 125.

⁷⁹ Jørgensen, *Det Norske Tollvesens historie*, s. 135-136.

⁸⁰ Jørgensen, *Det Norske Tollvesens historie*, s. 128.

⁸¹ Jørgensen, *Det Norske Tollvesens historie*, s. 142-143.

⁸² Jørgensen, *Det Norske Tollvesens historie*, s. 148.

⁸³ Jørgensen, *Det Norske Tollvesens historie*, s. 166 & 231.

Bergen i 1751, og i resten av landet i 1755.⁸⁴ Toll på spunnet tobakk ble doblet for å beskytte et norsk tobakkspinneri.⁸⁵ Dette ble samlet i en ny tollrull av 1762, som i stor grad var industriproteksjonistisk.⁸⁶ Dårlige tider og pengemangel førte til en ny tollrull allerede i 1768, med høye satser og videreførte forbud. Håpet var at med høyere toll skulle staten sikres inntekter til tross for storstilt smugling. At de høye satsene også økte smuglingen er nok sikkert i og med at Norge hadde dårlige tider i deler av 60- og 70-tallet.⁸⁷ I 1760 ble tollvesenet i Danmark-Norge samlet under Det vestindiske og guineiske rente- samt generaltollkammer.⁸⁸

Ettersom liberale ideer om frihandel spredte seg og nye menn kom inn i sentraladministrasjonen i København, begynte administrasjonen å tenke annerledes om proteksjonismen. Kornmonopolet ble fjernet i 1788, og henholdsvis samme år og året etter ble Islands- og Finnmarkshandelen frigitt.⁸⁹ Tollvesenet tok derfor over i Finnmark med samme krav til bokføring som i resten av landet, med Tromsø, Vardø og Hammerfest som nye tollsteder. Videre oppmykninger ble innført fram mot tollrullen av 1797, da flere innførselsforbud ble fjernet.⁹⁰ De nye tollsatsene ble satt etter hvor viktig varen var; om den var livsviktig, bekvemmelig eller «overflødig», og hvorvidt den ble produsert i Danmark-Norge.⁹¹ Tollrullen av 1797 stod med små justeringer fram til 1814, men det er interessant å påpeke at brent kaffe ble forbudt å innføre i denne perioden.⁹²

Interessant for denne oppgaven er overdådighetslovene av 1783, den kanskje mest interessante kalt «Forordning, anlangende Overdaadigheds Indskrænkning i Bonde-Standen i Danmark og Norge». I loven heter det:

⁸⁴ Jørgensen, *Det Norske Tollvesens historie*, s. 275.

⁸⁵ Jørgensen, *Det Norske Tollvesens historie*, s. 278.

⁸⁶ Jørgensen, *Det Norske Tollvesens historie*, s. 278.

⁸⁷ Jørgensen, *Det Norske Tollvesens historie*, s. 284-285.

⁸⁸ Jørgensen, *Det Norske Tollvesens historie*, s. 287-288.

⁸⁹ Jørgensen, *Det Norske Tollvesens historie*, s. 296.

⁹⁰ Jørgensen, *Det Norske Tollvesens historie*, s. 296-297.

⁹¹ Jørgensen, *Det Norske Tollvesens historie*, s. 298.

⁹² Carl Lund, *Det Norske Tollvesens historie: Fra 1814 til 1940*, (Oslo: Tolldirektprætet, 1977), s. 5.

... Vi ere komne i Erfaring om, hvorledes Overdaadighed i Bondestanden paa nogen Tiid haver tiltaget, saavel i Vort Rige Danmark som Norge, deels i Mad og Drikke deels i Klædedragt, saa at Bønderne ikke lade sig nøie med de Ting, som Landet frembringer, men skal paa sine Steder være yppige med Viin og Caffé og Klæder af fremmede Tøier at bruge, hvormed denne Stand forarmes og Pengene til Fremmede udgaer af Landet...⁹³

Denne loven var ikke en tollov, da det ikke kom innførselsrestriksjoner på noen av luksusvarene, men var heller et forsøk fra statens side på å tøyte bøndernes forbruk. Den legger restriksjoner på antall gjester ved bryllupsfester, mengder retter, sier at det ikke kan drikkes kaffe, samt flere andre forbud blant annet på klesdrakter. I tillegg skal ikke bønder drikke kaffe i hverdagen, som man ser av «saa ville Vi og, at al Caffé-Drikken blandt Almuen paa Landet skal være forbuden».⁹⁴ Håpet var å indirekte spare staten for mye penger ved at bønderne ikke brukte sine hardt opptjente midler på varer importert fra andre stater. Overdådighetslovene ses nærmere på i kapittel 5.

1700-tallet så to ulike former for tolladministrasjon: statlig kontroll og perioder med bortforpaktning av tollvesenet til private aktører. Statsadministrasjonen ønsket i lange perioder å bortforpakte tollvesenet, da egen kontroll og styre var vanskelig. Problemet var at de rike kjøpmennene som importerte varer ofte ble de samme som vant anslaget på bortforpaktningen. Smuglerne endte ofte opp med å kontrollere tollene.⁹⁵ Det var derfor nokså lett å bedrive tollsvik på ulike måter. Fra 1694 til 1709 var det tollforpaktning nordafjells, noe som først gav resultater i form av større inntekter, før en stor tollsvikskandale ble oppdaget og rullet opp etter flere år med kunstig lav import.⁹⁶ Da staten igjen forsøkte bortforpaktning fra 1749 til 1777, denne gang i hele Norge, ble det økt effektivitet i en periode. Konflikter rundt hvor mye staten krevde i avgift, de høye tollsatsene og smuglingen, spesielt etter tollrullene av 1762 og 1768, førte til at forpaktningssystemet ble avviklet i 1764 i Bergen og i 1777 i resten av landet.⁹⁷

⁹³ Danmarkshistorien.dk., «Forordning anlangende Overdaadigheds Indskrænkning i Bondestanden».

⁹⁴ Danmarkshistorien.dk., «Forordning anlangende Overdaadigheds Indskrænkning i Bondestanden».

⁹⁵ Jørgensen, *Det Norsk Tollvesens historie*, s. 250.

⁹⁶ Jørgensen, *Det Norsk Tollvesens historie*, s. 151-163.

⁹⁷ Jørgensen, *Det Norsk Tollvesens historie*, s. 248 & 284-285.

2.5 Tollvesenets organisering og utvikling - Sverige-Norge 1814-1851

Da Norge gikk i union med Sverige ble tollrullen av 1797 videreført inntil videre. Forskjellen var at Danmark nå plutselig var å anse som utland, og at det ble innførselstoll på danske varer.⁹⁸ Forbudet på brent kaffe ble også opprettholdt. Det var kun tillat å innføre brent kaffe om det forelå en attest fra en lege med medisinske årsaker.⁹⁹ I 1815 ble det bestemt at det en gang i kvartalet skulle sendes en full oversikt over månedlig import av varer fra fremmede steder til finans- og tolldepartementet.¹⁰⁰ Samme år kom også en mellomrikslov for sjølikestilling, men i praksis var Sverige i starten privilegert da Norge måtte betale toll på varer fra fremmede steder, noe svenskene ikke trengte.¹⁰¹ All handel av fremmede varer over landegrenser ble samtidig forbudt, men svenske kramkarer handlet fortsatt ganske fritt og det var lite kontroll for smugling.¹⁰²

Den første norske tollbestemmelsen etter Napoleonskrigen kom i 1819. Den var i stor grad en videreføring av 1797, men med noe forenklete avgifter, fjernede forbud og liknende. Denne tolloven stod i stor grad helt fram til 1845, med noen mindre forandringer. I 1827 ble all landhandel mellom Norge og Sverige tillat, og norske skip ble endelig likestilt med svenske. I 1839 kom et forslag om å senke tollen på et skålpund kaffe fra fem til tre skilling.¹⁰³ Dette visstnok for å motvirke smugling. I 1845 kom den nye tollbestemmelsen, og tollene på kaffe ble senket, men forbudet på brent kaffe stod.¹⁰⁴ Det ble ingen flere forandringer i den perioden denne oppgaven omhandler, da Stortinget i 1851 diskuterte og bestemte seg for at kaffetariffen skulle stå.¹⁰⁵

⁹⁸ Lund, *Det Norske Tollvesens historie*, s. 1 & 16.

⁹⁹ Lund, *Det Norske Tollvesens historie*, s. 16.

¹⁰⁰ Lund, *Det Norske Tollvesens historie*, s. 8.

¹⁰¹ Lund, *Det Norske Tollvesens historie*, s. 13.

¹⁰² Lund, *Det Norske Tollvesens historie*, s. 14.

¹⁰³ Lund, *Det Norske Tollvesens historie*, s. 35.

¹⁰⁴ Lund, *Det Norske Tollvesens historie*, s. 52.

¹⁰⁵ Lund, *Det Norske Tollvesens historie*, s. 54.

Kapittel 3

Analyse av kaffeimporten til Norge, 1694-1794

I dette kapittelet vil jeg presentere importens utvikling i perioden, sammenlikne de forskjellige tollstedene og landsdelene, og analysere de tilgjengelige data. Dette kapittelet vil kun unntaksvis ta for seg spredning innenlands og norsk kaffebrakt, og holder seg hovedsakelig til importen til de forskjellige tollstedene i perioden 1694-1794. Årene 1795-1814 og 1815-1851 behandles i kapittel 4. Dette kapittelet vil ta for seg kaffeimporten slik den kan leses av de digitaliserte varelistene i de årene digitale versjoner er tilgjengelige, spekket på med litt data om import av kafferelaterte varer (heretter kalt kaffeutstyr).

3.1 Import av kaffe og kaffeutstyr til norske tollsteder, 1694-1794

Hovedoversikten over kaffeimporten i dette kapittelet er å finne i *Tabell 1*. Denne tabellen viser årene 1733, 1756, 1762, 1786 og 1794, fordi det i disse årene foreligger digitaliserte varelistene for de fleste av tollstedene, men også fordi det dekker et bredt spekter innenfor årene 1694-1794. Årsaken til at *Tabell 1* ikke viser år før 1733 er at flertallet av tollstedene ikke har digitaliserte varelistene mellom 1694 og 1733. Det er i all hovedsak kun Trondheim som har digitaliserte varelistene før 1733, med tidligste registrerte import av kaffe i 1724 da det kom åtte pund kaffe til tollstedet.¹⁰⁶ Dette betyr ikke at det ikke kom kaffe til Norge før 1724 og 1733 i små doser. Kanskje var kaffe såpass ukjent i landet på denne tiden at det ikke engang ble registrert. Kanskje hadde ikke kaffen ennå ankommet de ulike tollstedene for første gang. I alle fall er det greit å vite at selv om oppgaven begynner med året 1694 er det fra 1733 og utover at hovedmengden av importdataen er å finne.

Det er viktig å påpeke at Bergen ikke har tall fra 1733, men at kaffeimporten for 1732 i denne oppgaven vil behandles som om det var fra 1733. Like viktig er det at Christianias tall fra 1786 i de digitale varelistene står oppført som 539 pund, noe som er et ekstremt avvik i forhold til resten av de registrerte årene. Christianias tall fra 1788, som er mer representativt for importen generelt, vil derfor brukes istedenfor mengden fra 1786. I *Tabell 1* skilles det

¹⁰⁶ Historiske toll- og skipsanløpslister, «Databaser: Transkriberte varelistene».

mellom blanke felt og felt med summen «0». Et blankt felt betyr at tollstedet ikke har en digitalisert vareliste for gjeldende år. Felt med summen «0» har digitaliserte varelister, men det ble ikke registrert import av kaffe det året. Som et eksempel kan det vises til Fredrikstad tollsted, som i 1733 ikke mottok kaffe fra utlandet og som ikke har en digitalisert vareliste for 1762. For en oversikt over import til de enkelte tollstedene i alle tilgjengelige år henvises det til vedlegg 1-23.

Tabell 1: Oversikt over import av kaffe til alle Norges tollsteder, målt i skålpund (0,49kg).¹⁰⁷

Tollsted/år	1733	1756	1762	1786	1794
Arendal-Grimstad	0	4056	2821	22190	20440
Bergen	170	15082		157430	137835
Christiania	893	8151	13667	141278	207980
Drammen	0	2550	11165	63296	66039
Flekkefjord	14	0		730	1301
Fredrikstad	0	220		5271	14576
Halden	26	3509	21712	25039	
Holmestrand	6	113	200		
Kragerø	0	20	16		
Kristiansand	0	629	2701	9289	8643
Kristiansund	0	260	355	7030	10924
Moss, Son og Krogstad	33	286	600		
Langesund	34	1288	1270	31776	
Larvik og Sandefjord	0	60	151	14031	
Mandal	0	0	0	0	0
Molde	0	174	250	440	1650
Risør	0	129	64	1924	243
Sand	0	0	0	1741	
Stavanger	11	11		612	2527
Sunnhordaland	0	0	0	0	0
Trondheim	237	8374	4310	91586	38645
Tønsberg	0	817	650		3640
Sum pund	1424	45729	59932	573663	514443

Notat: Oversikt over mengde skålpund (0,49kg) kaffe som ankom tollstedene i årene 1733, 1756, 1762, 1786 og 1794. Bergen har tall fra 1732 og ikke 1733. Christianias tall i 1786 avviker så mye at 1788 brukes i stedet. Tomme felter er år der tollstedet mangler digitalisert vareliste. I felt med "0" foreligger det digital vareliste, men det var ikke registrert import av kaffe det året.

¹⁰⁷ Historiske toll- og skipsanløpslister, «Alle transkriberte varelister».

3.2 1694-1733, import av kaffe og kaffeutstyr

Årene mellom 1694 og 1733 er vanskelige å presentere og analysere, da det i all hovedsak ikke er data fra dette tidsrommet. Det blir dermed ikke et spørsmål om hvor mye kaffe som kom i disse årene, men heller når kaffen kom og først ble registrert. Et av de første nedskrevne møtene med kaffe i Norge er fra 1694 i Christiania, da det i skiftet etter en overtollbetjent med navn Nicolai Flyg er nevnt «1 kofi potte og kiel av blich».¹⁰⁸ At en ansatt i tollvesenet var blant de første nordmenn i Norge som kom i kontakt med kaffe er nok så naturlig. Antakeligvis var det kun enkelte norske sjømenn som tok del i internasjonal handel som kunne ha prøvd kaffe tidligere. Kapteiner på fremmede skip som tok med seg kaffe måtte sikkert forklare for flere av tollbetjentene hva disse bønnene var (om ikke tollbetjenten selv hadde vært utenlands), og tilbød sikkert en kopp kaffe som bevis. En overtollbetjent hadde gode muligheter for å skaffe seg en rimelig kaffekjel også. At disse varene ble registrert i et skifte betyr at kaffe må ha vært i Christiania før Nicolai Flyg sin bortgang, men akkurat hvor tidlig er umulig å si. Videre var det i 1712 kaffe i salg hos enkelte krambodhandlere i Christiania, da et skifte etter en handelsmanns hustru viser kaffe, men også te og sjokolade på varelisten.¹⁰⁹ Allerede på tidligste 1700-tallet var det et marked for kaffe i Christiania, antakeligvis et meget lite et som må ha vært for de aller mest privilegerte. Dette fordi det i 1733 kom kun 893 skålpund kaffe til Christiania.

Et annet tollsted som hadde tidlig kontakt med kaffe var Arendal, da kjøpstaden i år 1700 hadde besøk av en handelsmann ved navn Eberhard Zetner fra Strasbourg. Zetner skreiv i reisejournalen sin at han drakk kaffe med en lokal kjøpmann og denne kjøpmannens datter da han var værfast i Arendal.¹¹⁰ Dette var et av de første om ikke det første møtet Arendal hadde med kaffe, og en må anta at drikken var kjent i Arendals mer velstående kretser etter dette. Likevel er det i år 1733 ikke registrert noe kaffeimport til Arendal tollsted, 33 år etter Zetners besøk. Dette er et eksempel på hvordan varelistene kan være misvisende, spesielt tidlig i perioden. Det kan hende at innbyggerne i Arendal ikke drakk kaffe i 1733, men det er like sannsynlig at de mengdene som kom var så små at de ikke ble registrert. Kanskje ble det solgt fra kapteinens egen dose, eller kanskje importen i 1732 var stor nok til å dekke den lille

¹⁰⁸ Stephan Tschudi-Madsen, *På nordmanns vis: Norsk Folkemuseum gjennom 100 år*, (Oslo: Aschehoug & Co, 1993), s. 182.

¹⁰⁹ Tschudi-Madsen, *På nordmanns vis*, s. 180.

¹¹⁰ Henrik Scharling, *Norsk Idyll: Udtog af en strasborger kjøbmands oplevelser i aaret 1700*, (København: Det Schönbergske Forlag, 1906), s. 45.

etterspørselen som var. Kaffe må ha vært en dyr luksusvare for de aller fleste på tidlig 1700-tallet.

De tollstedene som har digitale varelistene med kaffeimport før 1733 er Trondheim, samt Bergen med 135 pund innført i 1724, Stavanger med seks pund i 1731 og Flekkefjord med 12 bunter kaffe i 1732, uten at det går klart fram hva en «bunt» tilsier.¹¹¹ Felles for alle er at importen er meget lav. Etterspørselen var forbeholdt de få som hadde ressurser å bruke på et luksusprodukt som kaffe. Bergen var tidlig ute med en uvanlig stor mengde for tiden, mens Stavanger sine seks pund mest sannsynlig var en bestilling eller var tilfeldig medbrakt. Trondheim er unik i at det er digitaliserte varelistene med registrert kaffeimport fra 1724, 1725, 1726, 1727 og 1731 i tillegg til 1733.

Tabell 2: Kaffeimport til Trondheim tollsted 1724-1733 målt i skålpund (0,49kg).¹¹²

År	1724	1725	1726	1727	1731	1733
Trondheim tollsted	8	15	15	78	214	237

Notat: Det er ikke digitaliserte varelistene for årene 1728, 1729, 1730 og 1732.

Tabell 2 er en fin oversikt over hvordan kaffen kan få sin spede begynnelse i et område. Det er ikke utenkelig at det i årene før 1724 kom mindre doser kaffe til Trondheim. Disse handelsmennene må ha introdusert kaffen til Trondheim, kanskje via en tollbetjent eller tolleren selv, slik at kaffebønnene i 1724 ble sett på som en vare som måtte registreres selv om mengden var på bare fire kilogram. Fra 1724 til 1733 økte importen med 3000% til 116kg, og en må anta at noen lokale velstående hadde fått smaken på kaffe og kanskje drakk regelmessig. Med den veksten kaffen opplevde i Trondheim over disse åtte årene, kan en ganske sikkert konkludere med at de som hadde tilgang på kaffe var rausere på å la andre likestilte få smake. Det var prestisjefyllt å kunne invitere på en eksotisk drikk de fleste aldri hadde drukket før, kanskje aldri hørt om engang. Var gjestene bemidlet var nok smitteeffekten stor, noe som forklarer det økende forbruket.

¹¹¹ Historiske toll- og skipsanløpslister, «Databaser: Transkriberte varelistene».

¹¹² Historiske toll- og skipsanløpslister, «Databaser: Transkriberte varelistene».

Fra og med 1733 blir det lettere å presentere kaffeimporten til Norge, da det er flere årstall der det finnes digitale varelistene for majoriteten av tollstedene. Av de tjue to tollstedene som eksisterte i 1733 har alle digitale varelistene, og det samme er sant for 1756. *Tabell 1* viser at kun ni av de 22 tollstedene hadde registrert import av kaffe i 1733. Fem av disse lå sønnafjells med en total import på 992 pund, mens fire lå nordafjells med en total import på 432 pund. 69,7% av kaffen i 1733 ble importert sønnafjells. Det kom kaffe kun med skip fra fremmede steder i 1733, mens kaffe fra Danmark ikke hadde startet ennå.¹¹³ Hoff har vist at kaffe før 1733 kom til Danmark i hovedsak fra nederlandske havner, mens det fra 1733 kom mest kaffe fra franske havner. Det første franske skipet skal ha bragt 7130 pund kaffe via Bourdeaux til København, men det kommer ikke fram av Hoff sin tekst om dette var før eller i år 1733.¹¹⁴ Det viser uansett ikke overraskende at det kom mer kaffe til København i 1733 enn til noen norske tollsteder.

Av de totalt ni norske tollstedene med kaffeimport importerte Flekkefjord, Halden, Holmestrand, Moss, Langesund og Stavanger fra 6 til 34 pund kaffe, hvilket er veldig beskjedene mengder. I tillegg kom det med skip fra norske havner syv pund kaffe til Molde og 50 pund kaffe til Fredrikstad, så innenrikshandelen av kaffe hadde så smått startet.¹¹⁵ Det er interessant at det i 1733 ble registrert at 32 pund kaffebønner gikk ut fra Drammen uten at noe var registrert ankommet tollstedet. Det kan virke som at ikke all innenrikshandel av kaffe ble registrert i varelistene. Alternativet er at de 32 pundene kaffe ankom Drammen i 1732, men det fordrer at kaffen enten lå lenge i Drammen eller at kaffen ble fraktet til eller fra Drammen på vinteren.

Antakeligvis var kaffen nettopp blitt introdusert til de fleste av de ni tollstedene med kaffeimport i 1733. De var i et tidlig stadium i forhold til utviklingen i Trondheim fra 1724. Det er likevel viktig å huske på at folketallene og størrelsen på import og eksport var lavere for disse tollstedene enn for Trondheim. Det må derfor ha vært færre velstående tilgjengelig for å ta til seg kaffe i de mindre tollstedene og derfor mindre potensiell etterspørsel. Relativt til Trondheim tollsted kan kaffeimporten likevel ha vært betydelig, årstallet tatt i betraktning,

¹¹³ Vedlegg 1-23.

¹¹⁴ Hoff, *Den danske kaffehistorie*, s. 56.

¹¹⁵ Historiske toll- og skipsanløpslister, «Databaser: Transkriberte varelistene».

selv om mengden var liten. Her må også omlandene tas med i betraktningen, da Trondheim tollsted forsynte et større og mer folkerikt område med varer enn det for eksempel Flekkefjord og Holmestrand gjorde.

Bergen, Christiania og Trondheim var de tre største handelsbyene i perioden, noe som også gjenspeiler seg i hvor mye kaffe de enkelte tollstedene innførte.¹¹⁶ Bergen var den kjøpstaden av de tre store som importerte minst kaffe med kun 170 pund, selv om Bergen var den største handelsbyen i Norge på den tiden. Trondheim, som hadde hakket mer handel enn Christiania, importerte noe mer med 237 pund, mens Christiania tronet på toppen med hele 893 pund importert kaffe. Her er det flere ting å merke seg. Bruker man folketallet fra 1769 for disse byene basert på dagens kommunegrenser, som er Bergen med 18.827, Christiania med 13.874 og Trondheim med 11.315, og glemmer potensielt omland, kom det i 1733 knapt 4,4 gram kaffe per innbygger til Bergen.¹¹⁷ Til sammenlikning kom det 10,2 gram kaffe per innbygger til Trondheim, mens Christiania mottok 31,5 gram kaffe per innbygger. Som argumentert for i kapittel 1 er disse innbyggertallene basert på dagens kommunegrenser.

Om man går ut ifra samtidens bygrenser ville importen per person blitt høyere. I 1769 var innbyggertallene i Bergen 13.735, i Christiania 7496 og i Trondheim 7478, så importen var da 6 gram per innbygger for Bergen, 58 gram for Christiania og 16 gram for Trondheim.¹¹⁸ Antakeligvis ble store deler av kaffen drukket i kjøpstedene, men for perioden 1694-1851 som helhet mener jeg at det er mest gunstig å gå ut ifra faste geografisk områder for å finne innbyggertallene, altså dagens kommunegrenser. Om jeg bruker Ragnhild Hutchisons utgangspunkt i at en kaffekopp tilsvarer 12 gram kaffe, var Christianias import i 1733 nok til nesten tre kopper kaffe i året per innbygger, eller nesten fem kopper i året for innbyggerne i selve kjøpstedet.¹¹⁹ Sammenliknet med nåtidens gjennomsnitt på 9,5 kg kaffe per innbygger,

¹¹⁶ Ragnhild Hutchison, «Trender i de norske kjøpstedenes utenrikshandel», 10.08.2015, URL: <http://forskning.no/blogg/ragnhild-hutchisons-blogg/trender-i-de-norske-kjopstedenes-utenrikshandel-1786-1790-en-17/11-2017>.

¹¹⁷ Statistisk Sentralbyrå, «Forsiden: Folketellinger: Folke og bolig tellingen 2001».

¹¹⁸ Statistisk Sentralbyrå, «Norges første folketelling 1769», (Oslo: Statistisk Sentralbyrå, 1980), URL: https://www.ssb.no/a/histstat/nos/nos_b106.pdf 15/01-2018.

¹¹⁹ Ragnhild Hutchison, «Toll-lister og 1700-tallet: skal det være en kopp kaffe?», 10.08.2005, URL: <https://forskning.no/blogg/ragnhild-hutchisons-blogg/kaffe-1700-tallet-og-tollistene> 26/01-2018.

eller 792 kopper i året, må forbruket av kaffe uansett ha vært lavt i 1733, selv blant de rike i samfunnet.

Christiania, den minste kjøpstaden ut ifra handelsvolum med utlandet, importerte tre ganger så mye kaffe som Trondheim og hele syv ganger så mye som Bergen. Dette er interessant fordi det kan si noe om kulturen i de enkelte byene på den tiden. Kanskje var de velstående i Christiania mer opptatt av luksusvarer enn i Bergen? Eller kanskje nærheten til København og innflytelse derfra var årsaken til at folket i Christiania var tidligere ute med kaffe, selv om Bergen med sin utenrikshandel burde ha kommet i kontakt med kaffe tidligere? Det kan godt tenkes at det var enkelte embetsmenn som drakk kaffe i Christiania i 1733, kanskje en vane noen hadde lagt til seg etter studier i København. Noe av forskjellen i import i 1733 blant de tre store kjøpstedene kan kanskje forklares med omlandene, og at Christiania antakeligvis forsynte et større og mer folkerikt omland enn Bergen og Trondheim gjorde. Det var nok økonomisk gunstig å frakte kaffen til Christiania og ikke de mindre tollstedene rundt, da etterspørselen må ha vært veldig lav og interessen kun hos de velstående og informerte. Tas omlandene til tollstedene med i betraktningen er det derfor ikke så rart at Christiania hadde mest kaffeimport i 1733. Et eksempel på et tollsted som fikk kaffe fra norske havner er Fredrikstad tollsted, som i 1733 mottok 50 pund kaffe fra norske havner.¹²⁰ Hvor i Norge disse bønnene kom fra kan en ikke si noe om, men det er i alle fall et bevis på at kaffe ble videresendt; enten fra de større havnene eller fra små havner der etterspørselen ikke ennå var stor nok.

Den kanskje viktigste konklusjonen som kan trekkes fra den lave importen til Trondheim og Bergen, er at disse kjøpstedene mest sannsynlig ikke videresendte noe særlig kaffe i denne perioden. Det er i alle fall ikke registrert utgående kaffe fra disse tollstedene i de digitale varelistene. Såpass små mengder må ha blitt beholdt innenfor tollstedene selv, og en kan dermed ganske trygt konkludere med at det ikke var kaffe å få tak i rundt de områdene Bergen og Trondheim tradisjonelt handlet med på Vestlandet og i Nord-Norge. Et unntak var som nevnt Molde tollsted, som i 1733 fikk inn syv pund kaffe fra norske havner.¹²¹ Antakeligvis var det en bestillingsleveranse eller en tilfeldig last, da Molde var såpass lite på

¹²⁰ Historiske toll- og skipsanløpslister, «Databaser: Transkriberte varelister».

¹²¹ Historiske toll- og skipsanløpslister, «Databaser: Transkriberte varelister».

den tiden at å bringe kaffe dit måtte ha vært et sjansespill. København hadde monopol på handel med Finnmark fra 1728, men det er dessverre ingen måte å vite om danskene handlet med kaffe i Nord-Norge ut ifra kildene jeg har brukt, selv om det er usannsynlig grunnet Finnmarks økonomiske posisjon og folkemengde.

Når det kommer til import av kaffeutstyr som kverner og kopper er registreringen i varelistene meget manglende. Det virker som at det kun unntaksvis har blitt registrert, og da unøyaktig. I de undersøkte årene mellom 1694 og 1733 er det registrert til sammen 11 kaffekverner i import til norske tollsteder. To av disse kom til Bergen i 1724, to i 1732 og en kom til Trondheim i 1727, men mest interessant er det at det kom seks kaffekverner til Kragerø i 1731.¹²² Dette viser at varelistene er minimumsdata og at det kan være tilgang på kaffe i et tollsted selv om det ikke får utslag på varelistene, da Kragerø i 1733 står oppført med null i kaffeimport. Det må ha vært en etterspørsel etter og forbruk av kaffe i Kragerø allerede før 1731 for at det skal tas inn kaffekverner dit. Kragerø hadde enten direkte kaffeimport før 1733, eller så ble kaffe videresolgt til tollstedet fra andre norske havner. Det kan derfor virke som at kaffen hadde nådd en større del av Norge i 1733 enn det varelistene i seg selv viser, selv om mengdene som var i omløp uansett var meget små. Dette ses av den beskjedne totale nasjonale importen på 1424 pund, knappe 698kg. Det tilsvarte 1,1 gram eller en tolvtedels kopp kaffe per innbygger (basert på et folketall på cirka 610.000¹²³).

De fleste som drakk kaffe tidlig brukte ikke kaffekverner, men ristet kaffebønnene i panner over åpen ild før de knuste de sprø bønnene i en morter. Ofte var det tjenestepiker som utførte denne jobben, da de første kaffedrikkene var blant de mest velstående. Deretter ble kaffepulveret kokt i en gryte sammen med vann. Annette Hoff viser at i Danmark drakk de tidlige kaffedrikkene kaffen fra tekopper og tekanner de hadde fra før, og det var først utover 1700-tallet at kaffeutstyr spesielt beregnet til kaffe ble tatt i bruk.¹²⁴

¹²² Vedlegg 24.

¹²³ Statistisk Sentralbyrå, «Folkemengdens bevegelse 1735-2014 [Tabell]».

¹²⁴ Hoff, *Den danske kaffehistorie*, s. 31-32.

3.3 1734-1756, import av kaffe og kaffeutstyr

Fra 1733 av er det mye lettere å presentere og analysere kaffeimporten enn før 1733, da jeg heretter har den digitale databasen å basere meg på. Det tillater oss å sammenlikne årstall og se på veksten i detalj. Det første en legger merke til i 1756 er at mengden kaffe har økt mye over så å si hele linja, med en nasjonal import på 45.729 pund kaffe, eller 22,4 tonn. Dette tilsvarer en vekst på 3211%, eller 32 ganger så mye importert kaffe i 1756 som i 1733. Det var en betydelig økning i etterspørsel på bare 23 år. Basert på et folketall på 676.082 tilsvarer dette 33,1 gram kaffe per innbygger.¹²⁵ Det betyr at det ble innført så godt som like mye kaffe per innbygger nasjonalt i 1756 som til Christiania i 1733. Denne mengden er fortsatt lav selvfølgelig, men er markant større enn 1,1 gram fra 1733. Den nasjonale importen var fordelt slik at det kom 23.901 pund kaffe nordafjells og 21.828 pund sønnafjells. Tollstedene sønnafjells sin andel av kaffeimporten hadde sunket til 47,7%. Dette er mye takket være Bergen og Trondheims store økning i forhold til Christiania. Det er spennende at Danmark var blitt en del av kaffehandelen, da i alle fall ti av tollstedene har registrert kaffeimport fra danske havner i 1756.¹²⁶ Den første registrerte importen av kaffe fra danske havner i de digitale varelistene var til Trondheim i 1744, da det kom seks pund kaffe.¹²⁷ Det er ikke overraskende at København tar ansvaret for deler av kaffehandelen i merkantilismens storhetstid fra 30-tallet. Fortsatt kommer mesteparten av kaffen fra fremmede steder, men den danske handelen var da i vekst.

Selv om det er fire tollsteder som ikke har registrert kaffeimport i 1756, vet man at det har vært kaffe i Flekkefjord i 1733. Det er da ikke usannsynlig at det har kommet kaffe til Mandal, Sand og Sunnhordaland selv om dette ikke får utslag i listene, enten fra fremmede steder eller uregistrert frakt fra norske havner. Mandal og Sunnhordaland er spesielle, da de i hele perioden ikke har registrert kaffeimport. Det kan hende at disse tollstedene fikk all kaffen sin fra norske havner og det blir derfor vanskelig å måle kaffeveksten her. Av de 18 tollstedene som registrerte kaffeimport i 1756 har 11 en import mellom 11 og 817 pund og kan ses på som mindre kaffehavner relativt til årstallet, selv om Tønsberg sine 817 pund er mye. De fire mellomstore kaffehavnene Arendal, Drammen, Halden og Langesund har alle opplevd imponerende vekst og hadde en import på mellom 1288 og 4056 pund. Spesielt

¹²⁵ Statistisk Sentralbyrå, «Folkemengdens bevegelse 1735-2014 [Tabell]».

¹²⁶ Vedlegg 3.

¹²⁷ Vedlegg 20.

Arendal og Halden opplevde en oppsiktsvekkende økning, men det er viktig å tenke på potensialet i disse områdene med deres større befolkning, omland og generelle handel. Det er også havner som kom tidlig i kontakt med kaffe, og som derfor hadde bedre vekstvilkår i en tid da tilgangen på kaffe økte nasjonalt. Det er interessant å påpeke at alle de mellomstore kaffehavnene i 1756 lå sønnafjells, mens to av de tre store kaffehavnene lå nordafjells samme år.

Både Bergen og Trondheim overgikk Christianias kaffeimport i 1756, med respektive tall på 15.082 og 8374 pund mot Christianias 8151 pund. Dette er mengder som speiler den økonomiske størrelsen på de respektive havnene bedre.¹²⁸ Av *Tabell 3* ser man at Christiania i tillegg mottok 459 pund kaffe fra norske havner. Den gjennomsnittlige importen kaffe per innbygger var henholdsvis 393 gram for Bergen, 363 gram for Trondheim og 288 gram for Christiania, eller 304 gram for Christiania inkludert kaffeprisen mellom norske havner. Sammen importerte Bergen og Trondheim 98% av kaffen som kom nordafjells, mens Christianias del sønnafjells lå på 37,3%. Kanskje er dette et tegn på at Christianias spesielt store import i 1733 ikke bare var til lokalt bruk, men at deler ble videresolgt til andre havner og inn i landet. Christianias vekst fram mot 1756 kan derfor ha blitt hemmet av at kaffen nå ble sendt direkte til for eksempel Drammen, Halden og Kristiansand istedenfor å gå via Christiania.

Bergen og Trondheim hadde ingen store regionale konkurrenter andre enn hverandre og hadde ansvaret for å forsyne et større geografisk område med færre og mer spredte tollsteder. Antakeligvis var det mer lønnsomt nordafjells å sentralisere kaffeimporten for videresalg, mens handelsmenn sønnafjells lettere kunne bringe kaffen til de regionale tollstedene og selge det lokalt. Av de tre store havnenes import i 1756 ble kanskje en større andel igjen i Christiania enn det som ble igjen i 1733, mens Bergen og Trondheim nå videresendte mye mer enn de gjorde av sin lave import i 1733. Veksten til Bergen og Trondheim relativt til Christiania er imponerende, spesielt Bergen som importerte 90 ganger så mye kaffe i 1756 som i 1733.

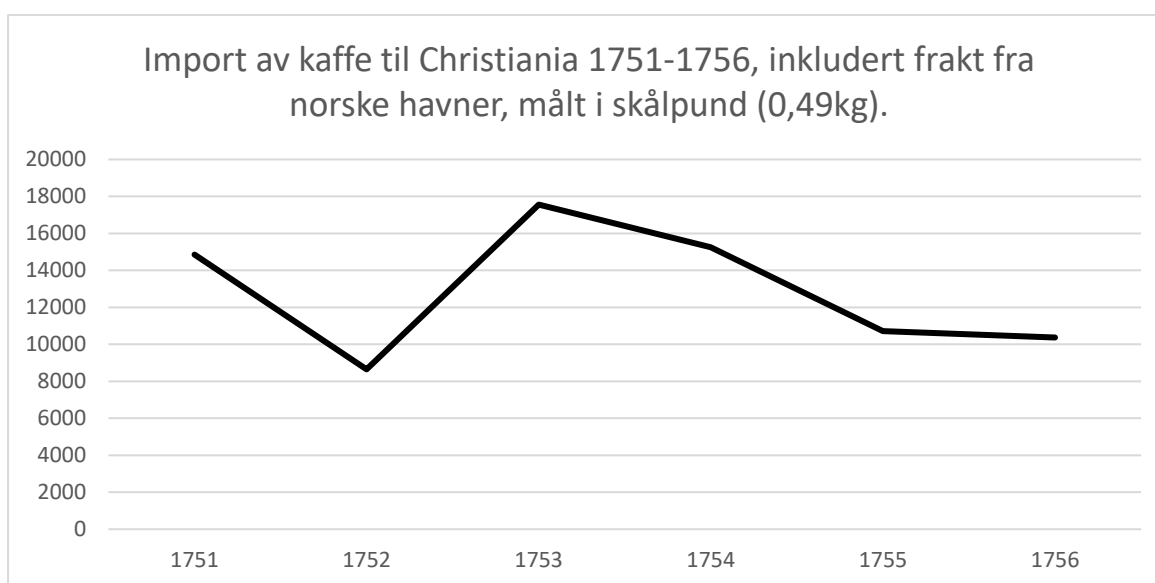
¹²⁸ Hutchison, «Trender i de norske kjøpstedenes utenrikshandel».

Tabell 3: Import av kaffe til Christiania inkludert frakt fra norske havner, 1751-1756 målt i skålpund (0,49kg)¹²⁹

År	1751	1752	1753	1754	1755	1756
Danske havner	263	322	393	714	596	156
Fremmede steder	12005	6055	14668	12472	8152	7995
Norske havner	839	519	744	311	221	459

Notat: Første kolonne oppgir hvilke havner kaffen kom fra. «Fremmede steder» gjelder alle steder som ikke tilhører Danmark-Norge eller dets besittelser. «Norske havner» er ikke som import å regne.

Figur 1¹³⁰

Tabell 3 viser at Christiania i 1756 mottok kaffe fra Danmark, men at den absolutte majoriteten fortsatt kom fra fremmede steder. I tillegg begynte man i disse årene for første gang å se en markant innenrikshandel av kaffe, da det kommer omtrent like mye kaffe til Christiania fra norske havner som det kom fra danske. Kaffe ble videresolgt innenlands, da en rik bondekvinne på Ringsaker rundt 1740 serverte kaffe til andre bondekvinner.¹³¹ Kaffeservering må ha blitt et statussymbol blant de velstående også på landet. Tabell 3 og Figur 1 viser hvordan kaffeimporten kan variere ganske stort innenfor kun noen få år, og at å analysere basert på kun ett år kan være unøyaktig. Et eksempel er hvordan importen i året 1752 avviker veldig i forhold til både 1751, 1753 og 1754. Fraktmetodene på den tiden var

¹²⁹ Historiske toll- og skipsanløpslister, «Databaser: Transkriberte varelistene».

¹³⁰ Historiske toll- og skipsanløpslister, «Databaser: Transkriberte varelistene».

¹³¹ Tranberg, *Ringsakboka III*, s. 319.

uberegnelige, da vær og vind kunne både forsinke og senke skip. Dette kan ha fått utslag i importen det året. Likevel er sammenlikninger i enkeltår produktive, da uberegneligheten er lik over alle tollstedene.

Etter 1753 sank importen til Christiania, og etter 1754 også den danske importen. Dette kan støtte opp under teorien om at deler av kaffen nå ble sendt direkte til andre tollsteder sønnafjells istedenfor å gå via Christiania. Dette styrkes av at importen i årene 1753-1756 ikke kan skyldes avvik i et enkeltår, men at det er en trend over en lengre periode. Dessverre har ingen andre tollsteder digitale varelistene for alle årene 1751-1756, så utviklingen kan ikke sammenliknes uten undersøkelser i arkivene. Et unntak er Halden, som i 1754 mottok 4865 pund kaffe fra fremmede steder og 90 fra Danmark. Det er ikke usannsynlig at handelen hit er en del av årsaken til at Christiania opplevde nedgang samme året.

Importen av kaffeutstyr virker å være noe uregelmessig notert også i perioden 1734-1756 som før 1733, men noen spennende momenter kan jeg presentere. I 1743 mottok Kristiansand 200 te- og kaffekopper, noe som tyder på at det var et ikke ubetydelig kaffemarked her. De digitale varelistene skiller generelt ikke mellom te- og kaffekopper, så en kan ikke si at alle 200 koppene skyldes kaffeforbruk. En kan likevel tenke seg at mange brukte koppene til begge drikkene, da kun de færreste kan ha tatt seg råd til dobbelt sett med porselenskopper. Ellers kom det i 1754 13 kaffekverner til Halden, en kaffebrenner til Kristiansand, en sølvkanne til Stavanger og hele 1052 porselenskopper til Drammen. Over årene 1752-1754 kom det utrolige 4940 te- og kaffekopper til Christiania; en mengde som tyder på at Christiania solgte en betydelig andel videre.¹³² Generelt kom det mindre mengder kopper, kverner og kanner til de andre tollstedene i litt tilfeldige år, noe som bare underbygger at det var en vekst i etterspørselen. Det tyder også på at kaffen ble kjøpt av de velstående i denne perioden, da ferdiglagde kverner og servicesett må ha vært meget dyrt på denne tiden, spesielt porselen. For en oversikt over import av kaffeutstyr til alle tollsteder i enkeltår henvises det til vedlegg 24.

¹³² Vedlegg 24.

3.4 1757-1762, import av kaffe og kaffeutstyr

Perioden 1757-1762 er såpass kort at det her vil presentasjonen bli noe mindre. *Tabell 1* viser at kaffeimporten vokste nasjonalt og i så å si hvert tollsted. Selv uten data fra Bergen økte importen med 14.203 pund på bare seks år, til 59.932 pund kaffe, eller 29,4 tonn. Regner man med en import til Bergen på i alle fall 10.000 pund, så betyr det at det nasjonalt ble importert hele 70.000 pund kaffe i 1762, eller 34,3 tonn. Basert på et folketall på 715.154 tilsvarer dette 48 gram kaffe per innbygger; fortsatt lavt, men en betydelig vekst på seks år, og spesielt imponerende siden det er en minimumsmengde.¹³³ Det er vanskelig å fordele den nasjonale importen sønnafjells og nordafjells uten nøyaktige tall på Bergen. Det kan uansett se ut som at årsaken til den store veksten i kaffeimport ligger sønnafjells, der importen har steget fra 21.828 til 55.017 pund. Det tilsvarer en vekst på 252% på seks år. Mesteparten av kaffen kom fortsatt fra fremmede steder, men andelen til Danmark har økt mye ved flere tollsteder, og var oppe i 2860 pund i Christiania. Det er også interessant å se at Holland står oppført som opprinnelsesland for kaffe for første gang, med 600 pund kaffe til tollstedet Moss, Son og Krogstad. Nederland var tidlig ute med kaffeproduksjon og handlet i norske havner i denne perioden. Nederlandske skip har nok vært blant de skipene som før 1762 var listet som fra «fremmede steder». Presiseringen i 1762 fungerer i så måte bare som et slags bevis på at nederlenderne også hadde med seg kaffe når de dro på handelsreiser til Norge.

Christiania har så vidt snudd trenden fra årene før 1756 og lå på 13.667 pund importert kaffe i 1762. Det viser seg at innenrikshandel i enkelte tilfeller var veldig viktig for totalsummen, da Christiania i 1762 mottok 13.747 pund kaffe fra norske havner i tillegg til de 13.667 fra utlandet, noe som betyr at norsk frakt overgikk dansk og fremmed frakt. Etterspørselen i Christiania var blitt stor, antakeligvis fordi deler av kaffen ble videresolgt, blant annet inn i landet. Innenrikshandelen var ikke i nærheten så stor i andre tollsteder, men Drammen og Fredrikstad skilte seg litt ut med over 2000 pund kaffe fra norske havner.¹³⁴

Drammen kom opp i nesten samme mengde importert kaffe som Christiania med 11.165 pund, mens Halden sprengte skalaen og nådde den hittil høyeste summen på importert kaffe i et enkeltår med svimlende 21.712 pund kaffe. Med en folkemengde på ca. 7096 tilsvarte dette

¹³³ Statistisk Sentralbyrå, «Folkemengdens bevegelse 1735-2014 [Tabell]».

¹³⁴ Historiske toll- og skipsanløpslister, «Databaser: Transkriberte varelister».

1,5kg kaffe per innbygger. Ser man på landsgjennomsnittet på 48 gram og Christianias 483 gram (968 gram med innenrikshandel) per innbygger, må Halden ha vært en havn for videresending av kaffe. I tillegg lå det i Halden kaffe i opplag på til sammen 21.826 pund i 1762, noe som støtter opp om Halden som en midlertidig samleplass. Antakeligvis var den sterke veksten forårsaket av at handelsmenn i Halden hadde begynt å utføre kaffe til Sverige, enten direkte med svenske skip eller med andre skip som dro nedover svenskekysten.

Årsaken til denne svenskehandelen i Halden var at Sverige i 1756 forbød import og forbruk av kaffe, et forbud som stod til 1766.¹³⁵ Jacob Nicolai Wilse omtaler i sine skildringer av sin reise fra Christiania til Halden i 1764 hvordan folket i Halden handlet kontrabandvarer som kaffe med svenskene.¹³⁶ Den ekstreme veksten på seks år siden 1756 kan altså forklares med at Halden tollsted i alle fall delvis tok over som forsyningspunkt for kaffe til Sverige, da svenskene ikke lenger kunne føre kaffen lovlig inn i landet. Likevel er det i de digitale varelistene oppført kun 125 pund kaffe utført fra Halden til Sverige, men dette kan nok tilskrives at kontrabandhandel neppe ble registrert i stor skala.¹³⁷ Om en tar en sniktitt på 1786, da Halden importerte 25.039 pund og Sverige hadde lovlig import av kaffe, ser en at 1762 må ha vært et spesielt tilfelle. Effekten kan likevel ha vært varig, da den store mengden kaffe i Halden kan ha bidratt til vekst i det lokale kaffekonsumet.

Det er ingen store overraskelser når det kommer til import av kaffeutstyr i årene 1757-1762, bortsett fra at det kom 86 kaffekverner til Kragerø og 624 te- og kaffekopper til Kristiansund.¹³⁸ En må anta at majoriteten av kvernene som kom til Kragerø ble videresolgt, men det er likevel interessant at det var et så stort marked for kverner i 1762 i det hele tatt. I utgangspunktet har teorien vært at tidlige kaffebrukere brant og knuste bønnene selv, men kanskje er dette mest sant for bøndene på landet når kaffen etterhvert kom dit. Tidlige kaffebrukere var visst bemidlede nok til å bruke ekstra ressurser på kaffekverner for å spare

¹³⁵ Alf Larson, «Kaffe, alkohol m. m.», *Svensk Kemisk Tidskrift*, 28. årgang, (1914) URL: <http://runeberg.org/svkemtid/1914/0041.html>, s. 37.

¹³⁶ Jacob Nicolai Wilse, *Reise-Iagttagelser i nogle af de nordiske Lande, med Hensigt til Folkenes og Landenes Kundskab: Anden Deel*, (København: S. Poulsens Forlag, 1791), s. 60-61.

¹³⁷ Historiske toll- og skipsanløpslister, «Databaser: Transkriberte varelister».

¹³⁸ Vedlegg 24.

tid og energi, noe som styrker synet på de første kaffedrikkene som de velstående og privilegerte i samfunnet.

3.5 1763-1786, import av kaffe og kaffeutstyr

Perioden 1763-1786 er ganske enkel å analysere, da det foreligger data for alle de viktigste norske tollstedene. De fire tollstedene som mangler data i 1786 er Holmestrand, Kragerø, Moss og Tønsberg, men det skaper ikke problemer da tidligere år viser at disse havnene har relativt lav import og liten påvirkning på de nasjonale tallene. Jeg minner om at Christianias tall stammer fra 1788 da importen i 1786 må ha vært et avvik. Årene fra 1763 til 1786 videreførte den store veksten fra 1756-1762. På 23 år nesten tidoblet den nasjonale importen av kaffe seg, da det økte fra 59.932 pund kaffe i 1762 til 573.663 pund i 1786. I løpet av de 53 årene siden 1733 hadde kaffeimporten gått fra 698kg til hele 281 tonn kaffebønner, en vekst på over 40.000%, eller 402 ganger så mye. Selv med denne veksten lå Norge langt bak Danmark, som i 1783 importerte hele 3.230.715 pund kaffe.¹³⁹ Noe av denne kaffen ble dog videreført til Norge.

Brukes SSB sitt anslag på folketallet i Norge i 1786, som er 790.390 innbyggere, ser man at det på landsbasis nå ble importert 356 gram kaffe årlig til Norge per innbygger.¹⁴⁰ Dette tilsvarer cirka det nivået som ble importert til de tre største tollstedene i 1756. Med tanke på at den nasjonale importen per innbygger i 1756 var like stor som den til Christiania i 1733, dannes det en trend der den nasjonale importen lå omtrent 20-23 år etter importen til stortollstedene. Det er interessant at den nasjonale veksten er så tett knyttet til forholdene i storbyene, og at dette har holdt seg jevnt over 53 år. Det viser også at det tok tid for nye moter og vaner å spre seg fra de store tollstedene, som også var kultursentre, og ut i landet.

I forhold til norsk kaffedrikkning i moderne tid er 356 gram per innbygger fortsatt lite. Siden det kom lite kaffe til flere fjerntliggende tollsteder i 1786 og kaffen ikke hadde spredd seg ordentlig innenlands og nordover til det året, kan en anta at det var blitt et nokså stort marked for kaffe i flere norske byer og miljøer. De største kaffehavnene i 1786 var fortsatt Bergen,

¹³⁹ Hoff, *Den danske kaffehistorie*, s. 128.

¹⁴⁰ Statistisk Sentralbyrå, «Folkemengdens bevegelse 1735-2014 [Tabell]».

Christiania og Trondheim med henholdsvis 157.430, 141.278 og 97.586 pund importert kaffe. Frakten av kaffe mellom norske havner var lav, da kun 1020 pund kom til Trondheim og Bergen netto faktisk utførte 1578 pund til andre norske havner.¹⁴¹ Kanskje Bergen hadde fått fart på kaffeutførselen til Nord-Norge? Sett bort ifra frakten mellom norske havner betyr dette at til Bergen ble det importert 3,56kg kaffe per innbygger, mens til Christiania og Trondheim ble det importert henholdsvis 4,49kg og 3,85kg kaffe (her opereres det med folketall på 21.647 for Bergen, 15.432 for Christiania og 12.425 for Trondheim¹⁴²).

Basert på ren importmengde kan det virke som at Trondheim faller etter frem mot 1786, da de to andre store tollstedene importerer minst 40 tusen pund mer kaffe. Tas folketallene med i beregningen ser man at Trondheim holdt tritt og faktisk importerte mer per innbygger enn det Bergen gjorde. Det eneste tollstedet som skilte seg litt ut var Christiania, som begynte å dra fra de to andre. Arendal, Drammen, Halden og Langesund var alle blitt store kaffehavner, der Arendal hadde minst med 22.190 pund og Drammen var oppe i hele 63.296 pund. Med et folketall på 8248 hadde Drammen en import på 3,76kg kaffe per innbygger i 1786; like mye som de tre største havnene.¹⁴³ Dette kunne kanskje forklares med at Drammen videresendte mye kaffe til andre havner, men Drammen hadde faktisk i 1786 en positiv balanse i kaffeprakten med andre norske havner på 607 pund kaffe.¹⁴⁴ Dette er meget interessant, da Drammen ligger såpass nært Christiania at disse i alle fall delvis dekker hverandres omland. Kaffeetterspørselen på Østlandet må ha økt mye siden 1762. Denne teorien styrkes av at det var ingen tollsteder sønnafjells som importerte mindre enn 1000 pund kaffe i 1786 (bortsett fra Mandal, som står uten import i hele perioden, og kanskje de fire tollstedene uten data).

Kan dette tyde på at tollstedene sønnafjells var i ferd med å ta ansvaret over kaffeimport til eget omland, og at Christiania videresolgte en mindre andel til andre kyststrøk enn før? I så fall må en av to ting ha skjedd: enten så økte kaffeforbruket i Christiania stort blant egne innbyggere, eller så må handelen av kaffe innenlands på Østlandet ha opplevd en markant vekst. Begge disse mulighetene kan forklares med den store veksten i kaffeimport frem mot 1786. Det må ha vært både lettere å få tak i kaffe, og kaffen var kanskje også billigere. Det er

¹⁴¹ Historiske toll- og skipsanløpslister, «Databaser: Transkriberte varelister».

¹⁴² Statistisk Sentralbyrå, «Forsiden: Folketellinger: Folke og bolig tellingen 2001».

¹⁴³ Statistisk Sentralbyrå, «Forsiden: Folketellinger: Folke og bolig tellingen 2001».

¹⁴⁴ Historiske toll- og skipsanløpslister, «Databaser: Transkriberte varelister».

i 1786 veldig sannsynlig at det fantes storkonsumenter av kaffe; individer og grupper som drakk flere kilo kaffe årlig. Det er ikke utenkelig at noen få drakk mer kaffe i 1786 enn landsgjennomsnittet gjorde i 2017. Dette må ha vært med på å dra opp importen, selv om det ikke på langt nær kan forklare den store veksten.

Siden Bergen har data fra 1786 kan man se på fordelingen nasjonalt. Det kom i 1786 257.828 pund kaffe nordafjells og 315.835 pund sønnafjells. Kaffeimporten var igjen blitt høyere sønnafjells enn nordafjells med henholdsvis 55,1% og 44,9% av den nasjonale importen. Fordelingen mellom tollstedene i de to regionene var fortsatt veldig skjev og ulik, da Bergen og Trondheim sto for 96,6% av importen nordafjells mens Christiania sto for 44,7% sønnafjells. Den registrerte innenrikshandelen av kaffe virker ikke å ha vokst særlig siden 1762, selv om det kom litt over tusen pund kaffe fra norske havner til flere tollsteder og 6000 pund til Arendal. Det kom for eksempel ikke kaffe fra andre norske havner til Christiania i 1786.¹⁴⁵ Dette kan man også se av den lave utførselen som ble registrert i varelistene.

Danmark tok fram mot 1786 en stor andel av kaffefrakten til flere steder i Norge, og til Christiania og Drammen kom så godt som 100% av kaffen fra Danmark i 1786.¹⁴⁶ Handelen med København var spesielt viktig sønnafjells. En årsak til den store kaffeveksten Norge opplevde fra 1762-1786 var derfor at Danmark inntok en mye større rolle i kaffehandelen, og danskene sørget for å både skape et større marked og dekke etterspørselen etter kaffe i Norge. Spesielt sønnafjells må det ha vært en mer stabil og sikker tilgang på kaffe, og kanskje også billigere siden det kom fra danske kjøpmenn. Til sammenlikning kom 70% av kaffen til Bergen fra franske havner i Frankrike eller fra franske kolonier og besittelser på de Vestindiske øyer.¹⁴⁷ Frankrike sto for halvparten av kaffeproduksjonen rundt 1780-tallet, så det er ikke rart at franke kjøpmenn solgte mye kaffe til en internasjonal havn som Bergen. Mest sannsynlig kom en del av kaffen fra Danmark også fra franske besittelser og produksjonsområder, før den ble kjøpt opp av danske kjøpmenn og solgt til Norge.

¹⁴⁵ Historiske toll- og skipsanløpslister, «Databaser: Transkriberte varelister».

¹⁴⁶ Vedlegg 1-23.

¹⁴⁷ Vedlegg 2.

Det var fortsatt veldig variabelt hvorvidt kaffeutstyr ble ordentlig registrert også i perioden 1763-1786. Det ble fortsatt registrert import av kaffekopper til landet, men i mindre, mer stabile mengder enn de flere tusen som kom til de største tollstedene på 50- og 60-tallet (bortsett fra i 1770 da det kom 1690 kopper til Trondheim). Det ble derimot registrert en større andel kaffekverner enn tidligere, med henholdsvis 134 og 107 importert til Bergen og Christiania, 12 til Arendal og Kristiansand og 24 til Drammen. Det er i tillegg registrert at det kom 3699 kverner til Tønsberg i 1786, noe som er et ekstremt avvik i forhold til alle tidligere år og havner.¹⁴⁸ Dette er kanskje et eksempel på hvordan unøyaktigheter i registreringen kan slå ut galt. Om det faktisk kom så mange kverner til Tønsberg i 1786 er det utrolig, og en må anta at det var en stor leveranse beregnet på videresending. Men var det virkelig kjøpmenn som kom til landet lastet med store mengder kaffekverner? Uansett sammenfaller den økende etterspørselen etter kaffekverner med det voksende kaffekonsumet. Flere må ha funnet det nyttig med en kvern ettersom de stadig drakk mer kaffe enn tidligere, og kanskje begynte kjøpmenn å ha kverner til salgs. Det er også viktig å huske på at disse undersøkelsene er gjort over en lengre tidsperiode, og det er slettes ikke sikkert at levetiden på de første kaffekvernene var spesielt bra. Da som nå var det nødvendig med en jevn tilgang på slike varer.

3.6 1787-1794, import av kaffe og kaffeutstyr

Den siste perioden som behandles i dette kapitlet går som 1757-1762 over et kort tidsrom, med kun åtte år siden forrige periode. For årstallet 1794 er det data fra alle de største tollstedene, men det mangler digitaliserte varelistene for syv av de mindre og mellomstore. De som mangler er Halden, Homestrand, Kragerø, Moss, Langesund, Larvik og Sand. Av disse er det Halden, Langesund og Larvik som er mest problematiske, da de til sammen importerte 70.846 pund kaffe i 1786, 12,3% av den nasjonale importen. Den registrerte nasjonale importen av kaffe i 1794 var på 514.443 pund, noe som tilsvarer 252 tonn kaffe og i gjennomsnitt 302 gram per innbygger (med et innbyggertall på 834.803¹⁴⁹). Denne summen betyr at Norge for første gang ikke opplevde vekst i kaffeimport mellom to perioder. Selv om det medregnes cirka 70.000 pund kaffe på de manglende tollstedene ville importen stått på stedet hvil. At disse årene var spesielle i kaffesammenheng ses av den ujevne utviklingen

¹⁴⁸ Vedlegg 24.

¹⁴⁹ Statistisk Sentralbyrå, «Folkemengdens bevegelse 1735-2014 [Tabell]».

mellom flere av tollstedene. Danmark og Frankrike sine andeler i kaffeimporten til Norge sank mellom 1786 og 1794 til fordel for andre «fremmede steder». Der Danmark stod for nesten all kaffeeksport til Christiania i 1788 stod landet for kun 12,6% i 1794, mens Frankrike sin andel i Bergen sank fra 70% til 7,5%.¹⁵⁰ Dette er store fall selv om en tar hensyn til naturlige variasjoner.

Trenden med en skjev fordeling av importen til fordel for tollstedene sønnafjells fortsatte med 192.882 pund importert nordafjells og 321.561 pund importert sønnafjells; 37,5% mot 62,5%. Det mangler ikke data for noen av tollstedene nordafjells, mens alle de tre mellomstore tollstedene som mangler lister lå sønnafjells. Likevel opplevde tollstedene nordafjells en nedgang på 63.152 pund på åtte år mens det sønnafjells ble importert 5726 pund mer. Dette selv med mine beregninger på cirka 70.000 pund for lite registrert kaffe sønnafjells. Hovedårsaken bak dette ligger i importen til de tre største tollstedene. Bergen importerte i 1794 137.835 pund kaffe; 19.595 mindre enn for åtte år siden. Trondheim sin import var på 38.645 pund; en nedgang på 52.941 pund kaffe. Christiania på sin side fortsatte den unike veksten og lå nå på utrolige 207.980 pund kaffe. Dette var en vekst på 66.702 pund og betød at Christiania alene importerte 102 tonn kaffe i 1794, eller 40,4% av den nasjonale importen. Kaffefrakten mellom norske havner var lav i 1794, lavere enn i både 1762 og 1786.

Importen per innbygger i 1794 lå på 2,92kg for Bergen, 6,3kg for Christiania og 1,44kg for Trondheim (med beregnet folketall på henholdsvis 22.977, 16.164 og 13.164¹⁵¹). Med tanke på at de andre tollstedene sønnafjells holdt seg noenlunde stabile og hverken opplevde spesiell nedgang eller vekst (bortsett fra Fredrikstad som gikk fra 5271 til 14.576 pund i denne perioden), må markedet i Christiania og innlandet rundt ha utviklet seg til noe spesielt. Selv om året 1794 kan ha vært noe avvikende må det kunne konkluderes med at Christiania var blitt kaffehovedstaden til Norge. Dette styrker tanken om at det nå fantes flere storkonsumenter av kaffe samt mange som drakk kaffe regelmessig i og rundt byene. De fire andre tollstedene nordafjells utenom Bergen og Trondheim steg smått og naturlig, med en vekst i Flekkefjord, Kristiansund, Molde og Stavanger på til sammen 7590 pund kaffe.

¹⁵⁰ Vedlegg 2 & 3.

¹⁵¹ Statistisk Sentralbyrå, «Forsiden: Folketellingene: Folke og bolig tellingen 2001».

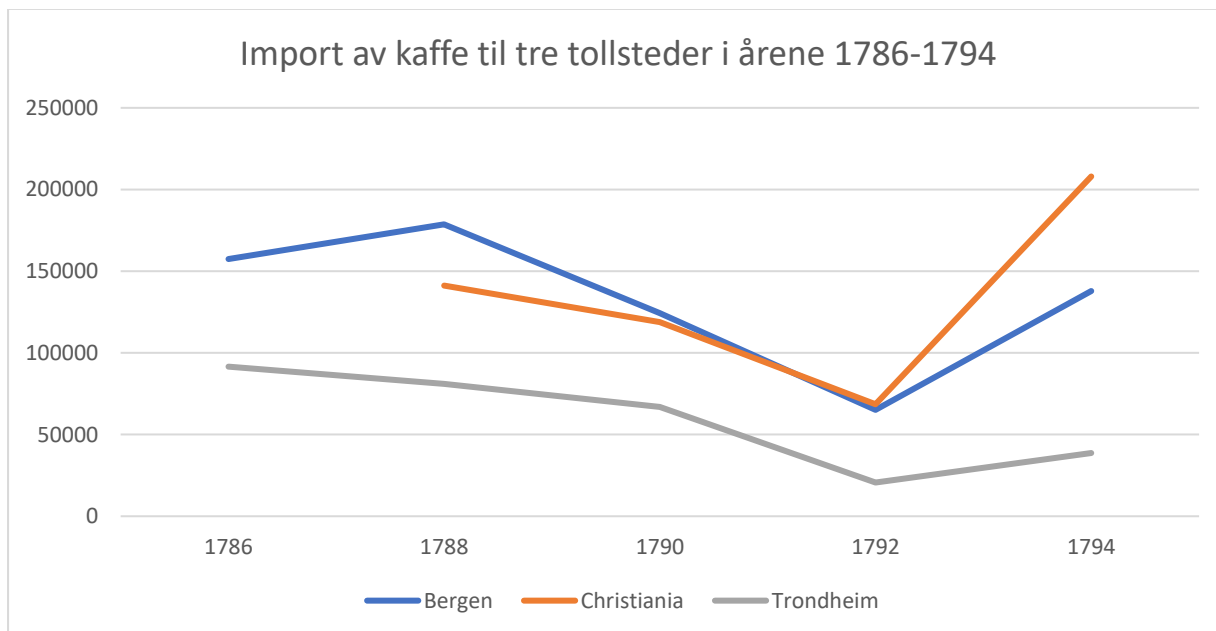
Det er vanskelig å komme med noen forklaring på hvorfor veksten fra 1786 til 1794 avvek så veldig fra foregående perioder ved bare å se på tall for 1794. Blandingen av stagnasjon, nedgang eller, i Christianias situasjon, sterk vekst virker ved første øyeblikk unaturlig og uforklarlig uten mer informasjon. Heldigvis foreligger det digitaliserte varelistene for kaffeimporten til Bergen, Christiania og Trondheim for flere år mellom 1786 og 1794. Ved å se nærmere på importen til disse tollstedene for årene 1786, 1788, 1790, 1792 og 1794 ser man at utviklingen ikke er tilfeldig over regioner, men at det følger det som må være en nasjonal trend. Denne trenden kommer veldig godt fram i *Tabell 4* og *Figur 2*.

Tabell 4: Oversikt over import av kaffe målt i skålpund (0,49kg) til Bergen, Christiania og Trondheim tollsteder i årene 1786, 1788, 1790, 1792 og 1794¹⁵².

Tollsted/årstall	1786	1788	1790	1792	1794
Bergen	157430	178683	124397	65121	137835
Christiania	539	141278	118807	68559	207980
Trondheim	91586	81101	66931	20645	38645

Notat: Christianias tall i 1786 anses som så avvikende at det må være enten en feilregistrering eller et helt unikt år.

Figur 2¹⁵³

Notat: Oversikt over mengde kaffe målt i skålpund (0,49kg) som ankom Bergen, Christiania og Trondheim tollsteder i årene 1786, 1788, 1790, 1792 og 1794. Christianias tall i 1786 avviker så mye at det anses som en feilregistrering eller et unntak, og det er derfor ikke inkludert i grafen.

¹⁵² Historiske toll- og skipsanløpslister, «Databaser: Transkriberte varelistene».

¹⁵³ Historiske toll- og skipsanløpslister, «Databaser: Transkriberte varelistene».

Christianias tall fra 1786 må, som antatt, være et stort avvik, da det hverken passer med nærliggende år eller andre tollsteder. 1788 er et blandingsår, der Bergen har opplevd vekst mens Trondheim har nedgang, og Christiania dessverre ikke kan sammenliknes. Uten tall for 1787 kan årsakene bak utviklingen mellom 1786 og 1788 ha vært naturlige variasjoner, og Trondheims nedgang trenger derfor ikke bety noe. Først når man ser på dataene fra 1790 kommer det fram at nedgangen var en del av en begynnende trend. I 1790 hadde importen av kaffe til Bergen, Christiania og Trondheim tollsteder sunket med henholdsvis 30,4%, 15,9% og 17,5% sammenliknet med tallene to år før. Trenden styrkes videre over de neste to årene, og i 1792 var kaffeimporten for de tre tollstedene på 36,4%, 48,5% og 25,4% av det den var i 1788. På fire år ble kaffeimporten til Bergen redusert med to tredjedeler og til Trondheim redusert med fire fjerdedeler, mens importen til Christiania ble halvert. Hadde disse resultatene vært i et enkeltår eller i en enkelthavn kunne det ha antydnet feilregistrering eller avvik, men trenden har her gått over fire år. Det kan også argumenteres for at Trondheim hadde kjent på trenden i to år ekstra.

Denne nedgangen er interessant å se på og analysere, da det viser at selv gjennom et århundre med nærmest kontinuerlig vekst foregikk ikke kaffeimporten til Norge i et vakuum, men ble påvirket av globale hendelser og trender. De mange årsakene til denne plutselige nedgangen kan ikke kartlegges fullstendig, men to meget sannsynlige årsaker kan trekkes fram.

Frankrike var som nevnt den største produsenten og eksportøren av kaffe på 80-tallet med kolonien Haiti som største produsent.¹⁵⁴ Nedgangen i kaffeimport til Norge sammenfaller nøyaktig med to franske historiske hendelser, nemlig Den franske revolusjonen fra 1789 og slaveopprøret på Haiti fra 1791. Mellom 1788 og 1790 sank ikke importen veldig mye, noe som tyder på at de første usikkerhetene Den franske revolusjonen brakte med seg hadde en effekt på kaffehandelen, men ikke en massiv en. Den neste tiden eskalerte uroen i Frankrike, og våren 1792 erklærte Revolusjonære Frankrike krig med Østerrike og Prøysen, mens det samtidig var opprør på Haiti. Den største nedgangen i kaffeimporten til Norge kom i 1792, og det er naturlig å anta at årsaken var at den største kaffeprodusentens viktigste kaffekoloni var i opprør mens landet samtidig befant seg i en tilstand av krig med sine naboer. Dette passer også med at Frankrike hadde mistet så mye av andelen i kaffefrakten til Bergen i 1794.

¹⁵⁴ Pendergrast, *Uncommon Grounds*, s. 38-39/15-16.

Mellom 1792 og 1794 snudde trenden og kaffeimporten steg igjen. Bergen klatret til 71,1% av nivået i 1788, mens Trondheim så vidt steg igjen og lå på 47,7% av nivået i 1788. Det oppsiktsvekkende er Christiania, som ikke bare snudde trenden men importerte 47,2% mer enn for fire år siden. Det synes åpenbart at det i årene rundt 1790 var dårligere tilgang på kaffe enn normalt. Situasjonen kan ikke ha blitt veldig mye bedre til 1794, noe som betyr at kaffen må ha kommet fra andre steder, eller at fransk kaffe i større grad kom med andre leverandører. Handelen var mindre fleksibel før, men selv om det skulle ta fire år må etterspørselen i Norge ha vært av en slik grad at det var interessant for andre kaffeselgere å ta over handelen med Norge når Frankrike i alle fall delvis sviktet.

Et meget relevant poeng å understreke er at Christiania opplevde sterk vekst i en tid der flere norske tollsteder mottok mindre kaffe. Etterspørselen i Christiania og i de områdene Christiania videresolgte kaffe til må derfor ha vært ekstra sterk i forhold til resten av Norge, noe som kommer fram av veksten Christiania hadde sammenliknet med Bergen og Trondheim også før perioden 1787-1794. Denne tanken styrkes av at tollstedene sønnafjells ikke importerte mindre kaffe i 1794 enn i 1786; Christiania kan altså ikke ha vært en havn det var sikrere å handle med i nedgangstider enn andre østlige norske tollsteder. Etterspørselen relativt til tilbudet må rett og slett ha vært høyere i Christiania og dets omland enn i de store byene nordafjells.

Til sist kan man se på sammenhengen mellom fall i fransk produksjon og fall i Danmarks andel av kaffefrakten til Norge. Det er ikke usannsynlig at Danmarks nedgang i kaffefrakten til Norge skyldes i alle fall delvis at mye av den danske kaffen opprinnelig kom fra franske kolonier. Hoff viser at danske handelsmenn i lange tider før cirka 1785 handlet kaffe direkte fra franske kolonier i Karribien, og fra 1785 handlet de danske kjøpmennene mest fra Bordeaux.¹⁵⁵ Det virker som at Frankrikes kriger og slaveopprøret på Haiti på kort sikt var ødeleggende for den danske kaffefrakten. Om dette er tilfelle betyr det at andre aktører tok opp kaffefrakten til Norge i vakuemet som oppstod. Basert på de digitale varelistene ser det ut som at det kan ha vært snakk om Nederland, Hertugdømmene og tyske stater, og Hoff nevner i tillegg USA som en stadig voksende kaffeleverandør til Danmark fra 1795.¹⁵⁶

¹⁵⁵ Hoff, *Den danske kaffehistorie*, s. 128.

¹⁵⁶ Hoff, *Den danske kaffehistorie*, s. 128.

Uansett er det relevant å påpeke hvordan globale hendelser kan påvirke både Frankrike direkte som produsent, Norge som mottaker og konsument og Danmark som videresendte til Norge.

Når det gjelder kaffeutstyr er det ingen spesielt interessante ting å trekke fram i denne siste perioden. Det ble nesten ikke registrert innkomne kaffekopper, men om det var fordi etterspørselen i all hovedsak var dekket, om det ble produsert egne krus og kopper i Norge til kaffebruk eller om tollerne sluttet å registrere kaffekopper er vanskelig å si. Til gjengjeld er det registrert en jevn strøm med kaffekverner, spesielt til Christiania, men det er ingen tollsteder som mottar hundrevis lenger.¹⁵⁷ Dette kan være fordi den mest ekstreme etterspørselen er dekket, eller det kan være en konsekvens av at det i disse årene har vært mindre tilgang på kaffe i Norge og at handelen har vært vanskeligere.

3.7 Kapittelkonklusjon

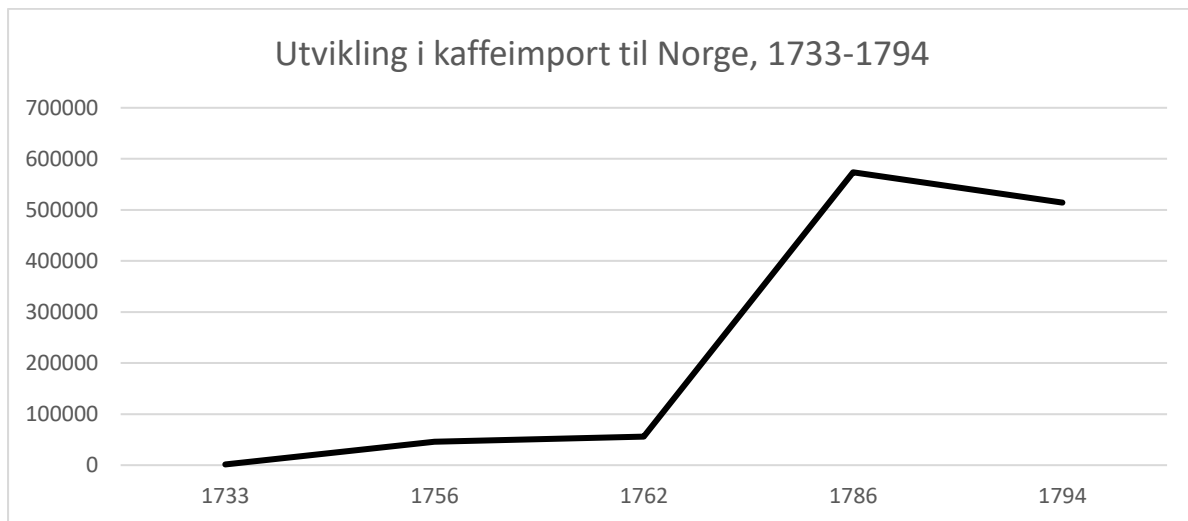
Gjennom handelsmenn og tollbetjener ble kaffen introdusert til Norge fra århundreskiftet og utover starten av 1700-tallet. I de digitale varelistene fra Trondheim ser man hvordan en rolig utvikling startet på 1720-tallet, en utvikling som fra 1733 kan ses ved mange andre norske tollsteder. Likevel var det først fra cirka 1756 at veksten skjøt fart, med ti- og tjuedoblinger fram til 1786. På sent 1780-tall og i 1794 må det ha blitt et stort marked for kaffe mange steder, med en del videresalg inn i landet da for eksempel Christiania var kommet opp i 6,3kg kaffe per innbygger. Den nasjonale importen var kun 302 gram per innbygger samme året, så den jevne nordmann drakk neppe kaffe, men hadde kanskje smakt drikken. Derimot må det ha vært storkonsumenter av kaffe som drakk på nokså likt nivå som nordmenn gjør i dag.

Ved å se på kortere perioder har vi sett hvordan importen kan variere naturlig fra år til år. I tillegg kom det fram hvor viktig Frankrike var for norsk og dansk kaffeimport, og hvor utsatt kaffehandelen var for internasjonale konflikter. Ved å titte på importen av kaffeutstyr, som tidvis var enorm ved enkelte tollsteder, styrkes konklusjonen om at kaffen var i ferd med å bli en viktig luksusdrikk mange steder i Norge, spesielt i storbyene og blant ressurssterke som

¹⁵⁷ Vedlegg 24.

hadde råd til kopper og kverner. Disse analysene har vist at kaffen hadde sin spede begynnelse i Norge fra cirka 1700. Fra 50-tallet og utover var veksten klar og sterk, noe som skulle vise seg å være bare en forsmak på den videre utviklingen.

Figur 3¹⁵⁸

Notat: Dette er en oversikt over import av kaffe til Norge i perioden 1733-1794 målt i skålpund (0,49kg), med utgangspunkt i årene 1733, 1756, 1762, 1786 og 1794. Den er basert på digitale varelistene, og summene for 1762 og 1794 kan derfor oppjusteres noe fordi det mangler noen digitale varelistene for de årene. Trenden er likevel klar og representativ.

¹⁵⁸ Historiske toll- og skipsanløpslister, «Databaser: Transkriberte varelistene».

Kapittel 4

Nord-Norge, Napoleonskrigene og kaffeimport, 1789-1851

Dette kapittelet er i stor grad en videreføring av den analysen som ble utført i kapittel 3, da det skal ses på hvordan kaffeimporten utviklet seg over tid. Tidsspennet for dette kapittelet deles inn i to perioder. Den første perioden strekker seg fra 1789 til 1815, mens den andre tar for seg resten av tiden fra 1815 til 1851. Analysene vil foregå noe annerledes i dette kapittelet, spesielt etter 1815, da de digitale varelistene ikke har data for de fleste tollsteder etter 1795. Derfor må analysen av kaffeimporten frem mot og under Napoleonskrigene, samt frem til 1851 basere seg på andre kvantitative og kvalitative kilder. Unntaket er analysen av kaffeimporten til Nord-Norge i perioden 1789-1815. Det foreligger digitaliserte varelister for Hammerfest, Tromsø og Vardø for de fleste av disse årene. Kapittel 4 bruker en blanding av dataanalyse, analyser av statistikk i andre kvantitative og kvalitative verker samt andre kilder som kan belyse kaffeimportens utvikling, særlig Tvethe og Schweigaards økonomiske verker. Det er viktig å huske på at dette kapittelet behandler selve kaffeimporten til Norge, til de forskjellige norske tollstedene, og at jeg først ser på spredning innenlands i kapittel 5.

4.1 Kaffeimport til Norge i årene 1789-1815

4.1.1 Importen til Nord-Norge

Opphevingen av monopolhandelen i Nord-Norge førte til i alle fall teoretisk frihandel. Hammerfest og Vardø fikk kjøpstadsrettigheter i 1789, Tromsø i 1794. Tre nye tollsteder ble samtidig opprettet. Det ble fra starten bestemt at det i tjue år fra 1789 skulle være tollfritt å innføre andre varer enn brennevin til de tre tollstedene.¹⁵⁹ Denne bestemmelsen ble videreført etter 1809 grunnet krigstilstanden, noe som betyr at innførsel av kaffe var tollfritt i hele tidsspennet 1789-1815. Det var derfor mindre grunn til å smugle kaffe i regionene rundt de tre tollstedene i Nord-Norge enn det var i andre tollstedområder sørpå. Selv om de digitaliserte varelistene for de tre nordligste tollstedene ganske sikkert er utsatt for andre feil, som slurv eller tjenesteforsømmelse, så viser de antakeligvis et noe mer nøyaktig bilde av

¹⁵⁹ Jørgen Sivertsen, *Hammerfest: 1789-1914*, (Hammerfest: Kommunen, 1973), s. 15.

kaffeimporten enn det som var tilfelle i områder der tollerne krevde inn toll og smugling kunne være lønnsomt.

De tre tollstedene har alle data for så godt som samtlige av årene fra 1797 til 1809. Tromsø har i tillegg en digitalisert vareliste fra 1796, mens Hammerfest har data også for 1810 og 1811. Vardø har data helt tilbake til 1790 og for hvert år frem til 1809 bortsett fra 1799 og 1806. *Tabell 5* viser utviklingen i kaffeimport til Nord-Norge for de årene det foreligger digitaliserte varelister for de tre tollstedene.

Tabell 5: Oversikt over kaffeimport til tre nordnorske tollsteder fra 1797 til 1810.¹⁶⁰

Tollsted/år	1797	1798	1799	1800	1801	1802	1803
Hammerfest	1794	1826	2353	5668	1705	3815	2701
Tromsø	576	0		0	0	0	0
Vardø	1242	670		802	1543	2843	1044
Sum	3612	2496	2353	6470	3248	6658	3745
Tollsted/år	1804	1805	1806	1807	1808	1809	1810
Hammerfest	5264	13538	7303	10192	6113	400	988
Tromsø	609	0	695	889	250	0	
Vardø	1136	1676		936	8310	0	0
Sum	7009	15214	7998	12017	14673	400	988

Notat: Alle mengder er oppgitt i skålpund (0,49kg). Tomme felter er år der gjeldende tollsted ikke har digitale varelister, mens år med «0» er år der det foreligger digitaliserte varelister, men det kom ikke kaffe til tollstedet det året. Importene til Hammerfest for 1806 og 1807 avviker noe, fordi det ble brukt andre målemengder disse årene som ikke lar seg konvertere til skålpund eller som medfører usikkerhet.

Det er viktig å vite at Hammerfest tollsteds data i år 1806 og 1807 er lavere enn den kaffeimporten tollstedet egentlig opplevde. Dette er fordi tollkontrolløren som tok over i Hammerfest i 1806 var mer nidkjær enn kontrollører andre steder og brukte færre samlebetegnelser.¹⁶¹ For eksempel er det i 1807 registrert kun 26 pund kaffe innført til Hammerfest, men det er også loggført «15 fat, 12 fustasjer, 22 sekker og 2 tønner» kaffe. I 1806 var det i tillegg til 2106 pund innført «8 fat, 3 fustasjer, 9 pakker, 4 sekker og 1,5 tønner».¹⁶² Tollkontrolløren har ikke tatt seg bryet med å veie all kaffen som kom til

¹⁶⁰ Historiske toll- og skipsanløpslister, «Databaser: Transkriberte varelister».

¹⁶¹ Johnsrud, «Finnmarkshandelen i en brytningstid».

¹⁶² Historiske toll- og skipsanløpslister, «Databaser: Transkriberte varelister».

Hammerfest, men isteden brukt hulmål. Ikke alle av disse målene har sikker standardisert mengde, og det lar seg derfor ikke gjøre å omregne til eksakt mengde skålpund, men jeg har gjort et forsøk der det var mulig.

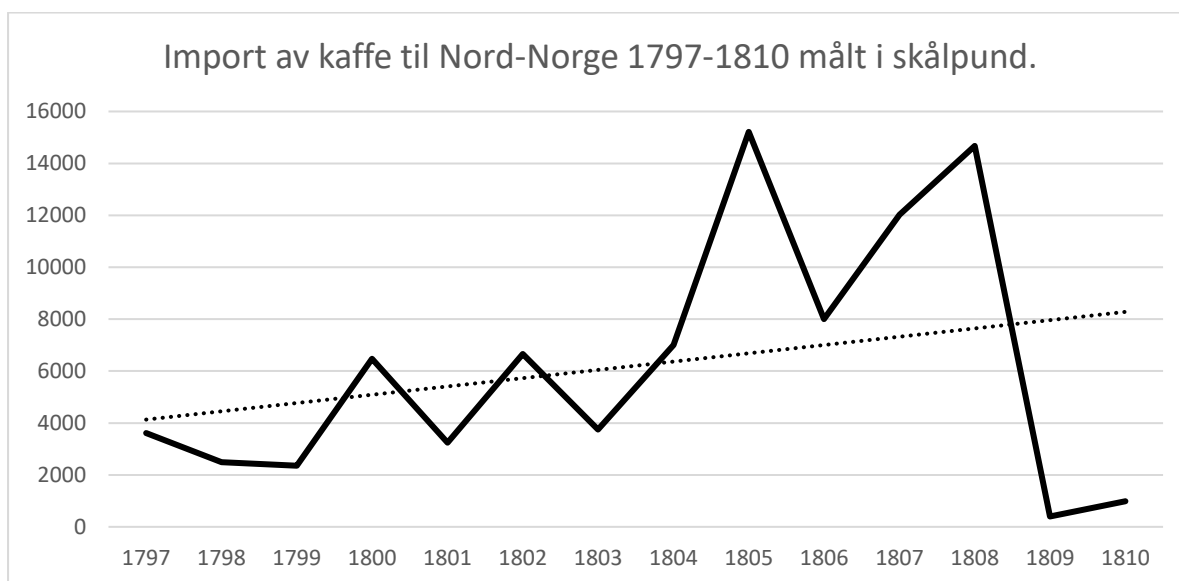
Lokalhistoriewiki sine databaser går ut ifra at to tønner rommer cirka 232,33 liter, eller en tønne 116,17 liter, mens et fat rommer 929,33 liter.¹⁶³ Det er ikke oppgitt hvor mange liter som kan lagres i en fustasje, men Store norske leksikon definerer en fustasje som både fat og tønne, så jeg har valgt å sidestille tønner og fustasjer.¹⁶⁴ Dette fordi det gir minst utslag i beregnet import, og jeg vil da fortsette å kartlegge minimumsmengdene som ankom tollstedene. To fustasjer rommer i så fall 232,33 liter, eller én 116,17 liter. Dessverre finnes det ikke noe vektnorm på sekker og pakker, så disse utelates i beregningene. Jeg har veid en liter kaffebønner til 320 gram, noe som betyr at én tønne eller fustasje tilsvarer cirka 75,9 skålpund kaffe, mens ett fat da tilsvarer 606,9 skålpund kaffe. Importene til Hammerfest tollsted for år 1806 og 1807 blir da på henholdsvis 7301 og 10.192 skålpund kaffe, dog dette er uten sekkene og pakkene og må anses som minimumsimport.

Fra 1808 begynte kontrolløren igjen å veie kaffen, noe som gav utslag i mengden pund man kan være sikre på ble registrert ankommet til Hammerfest. Dette er et eksempel på den potensielle usikkerheten i varelistene, da nye ansatte kunne drifte tollstedet forskjellig og registrere varene annerledes. Det ser likevel ut som om det var en liten nedgang i kaffeimporten til Nord-Norge i årene 1806 og 1807, bare ikke like stor som det kan se ut fra *Tabell 5* grunnet de 9 pakkene og 4 sekkene i 1806 og de 22 sekkene i 1807 som ikke lot seg omgjøre til skålpund. Nedgangen må mest sannsynlig tilskrives normale svingninger og ikke spesielle faktorer, da importen til Nord-Norge generelt viser en ujevn tendens. Utviklingen i den totale importen av kaffebønner til Nord-Norge fra 1797 til 1810 ser man av *Figur 4*.

¹⁶³ Lokalhistoriewiki.no, «Vanligste mål og vekt i databasene», URL: https://lokalhistoriewiki.no/wiki/Vanligste_m%C3%A5l_og_vekt_i_databasene 27/04-2018.

¹⁶⁴ Børge Nordbø, *fustasje*, Store norske leksikon, 20.02.2018, URL: <https://snl.no/fustasje> 03/05-2018.

Figur 4¹⁶⁵

Notat: Oversikt over import av kaffe til Hammerfest, Tromsø og Vardø tollsteder i årene 1797-1810. Målemengden er oppgitt i skålpund (0,49kg). Nedgangen for årene 1806 og 1807 er delvis forårsaket av mangel på og usikker data, så i realiteten skal ikke nedgangen være såpass bratt. Den prikkete linjen representerer trendutviklingen gjennom perioden.

Kaffeimporten til Nord-Norge ved århundreskiftet var nokså lav. I rene mengder uten å se på folketall tilsvarte importen cirka det folket sør for Nordland importerte til de mellomstore tollstedene i perioden mellom 1756 og 1762, 40-50 år tidligere. *Figur 4* viser hvor ustabil importen er med vekst og nedgang nesten annethvert år frem til 1804. Denne ustabiliteten kan delvis forklares med at vareleveransene til Nord-Norge ikke kom jevnt. Det ble ofte i tidligere år klaget på at København ikke levde opp til sine forpliktelser og forsømte leveransene til Nord-Norge.¹⁶⁶ Hvorvidt det ble mye forbedring etter 1789 er usikkert, da det er flere eksempler på at det kom få skip til nord-norske havner i enkeltår. I tillegg bevarte danskene handelen i flere av de nye, frie markedene, som vi skal se. Det hjalp ikke at Danmark ble utsatt for et britisk angrep i 1801 som slo ut en del av den danske handelsflåten, noe som reduserte antall danske skip som ankom Nord-Norge i en tid fremover.¹⁶⁷ Grafens skarpe topp- og bunnpunkter tyder på at kaffetilgangen var sårbar for skiftende leveranser. Det er likevel en klar trend fra 1797 til 1804 for at toppene ble høyere og bunnpunktene

¹⁶⁵ Historiske toll- og skipsanløpslister, «Databaser: Transkriberte varelister».

¹⁶⁶ Johnsrud, «Finnmarkshandelen i en brytningstid».

¹⁶⁷ Johnsrud, «Finnmarkshandelen i en brytningstid».

mindre dype, selv med registrert import til Tromsø i kun 1797 og 1804. På det som må betegnes som periodens syv mest stabile år, 1797-1804, steg importen med 94%.

Periodens toppunkt i import av kaffe til Nord-Norge kom i 1805, mye takket være de 13.538 pundene som ankom Hammerfest dette året. Rundt og rett etter 1800 hadde det vært uår for fisket, men alt tyder på at en av årsakene bak den store importen av kaffe i 1805 var at fisket var blitt bedre.¹⁶⁸ I en så liten og primærnæringsavhengig økonomi som den i Troms og Finnmark må tilgangen på fisk hatt mye å si for hvor mye folk kunne bruke på en luksusvare som kaffe. Det er interessant at selv under Napoleonskrigene var kaffeøkonomien og den globale handelen sterk nok til å sende syv og et halvt tonn kaffe til Nord-Norge, selv om 1805 var et toppår. Det skulle ikke være. Selv om de mange fustasjene, tønnene og sekkene med kaffe tas med i betraktningen så var det nedgang i kaffeimporten etter 1805. Året 1808 var siste toppunkt, før det ble en kraftig nedgang i 1809; et lavt nivå som holdt seg i 1810 og 1811.

At kaffeimporten falt kraftig fra etter 1808 er ikke overraskende, da Danmark-Norge etter det britiske flåteranet i 1807 hadde tatt Napoleons side i krigen mot Storbritannia. Takket være den britiske blokaden må det ha vært vanskelig å handle langs den norske kysten i det hele tatt, så kaffeimporten til Nord-Norge ble helt sikkert nedprioritert. At det i 1808 kom 8310 pund kaffe til Nord-Norge fra norske havner må derfor sies å være underlig. En skulle tro at det var større etterspørsel i de store byene på Vest- og Sørlandet. I 1809 ble Hammerfest plyndret av britiske skip, og etter det skydde de fleste, også russiske handelsmenn, norske farvann i nord.¹⁶⁹ Faktisk sank importen til de nordnorske tollstedene så mye etter 1809 at tollbetjentene ikke lenger så noen grunn til å loggføre den lille handelen som var. Tollbetjenten i Vardø sluttet å bokføre handel etter 1810, mens de i Hammerfest avsluttet tollføringen etter 1811.¹⁷⁰ Den store nedgangen i kaffeimport under andre halvpart av Napoleonskrigene skyldes altså i all hovedsak at Norge var i krig med en sterkere havmakt som var i stand til å kvele den dansk-norske handelen.

¹⁶⁸ Johnsrud, «Finnmarkshandelen i en brytningstid».

¹⁶⁹ Sivertsen, *Hammerfest: 1789-1914*, s. 34.

¹⁷⁰ Johnsrud, «Finnmarkshandelen i en brytningstid».

Det mest overraskende de digitaliserte varelistene viser er hvor lite kaffe som ankom Tromsø sammenliknet med Hammerfest og Vardø. I 1797 hadde Tromsø en befolkning på 2155, mens Hammerfest hadde 577 innbyggere og Vardø kun 114 innbyggere.¹⁷¹ Dette betyr at de gjennomsnittlige importene per innbygger for de tre tollstedene var 1,52kg for Hammerfest, 131 gram for Tromsø og hele 5,34kg for Vardø. Selv med fire og tjue ganger så mange innbyggere var det ikke blitt noe spesielt marked for kaffe i Tromsø ved århundreskiftet. I 1804 var tilsvarende gjennomsnittlige mengder importert kaffe oppe i 4,33kg for Hammerfest, mens Tromsø og Vardø lå nokså stabilt med 130 gram og 4,53kg (innbyggertall på 595, 2299 og 123). Tromsø hadde ikke bare flere år uten kaffeimport, men det var ikke engang vekst i kaffeimporten i år det skulle ha vært god fiske og vekst i handelen med russerne.¹⁷² Hammerfest på sin side opplevde en sterk vekst i disse årene og stod alene for majoriteten av veksten til Nord-Norge generelt.

Den kanskje viktigste grunnen til at de tre tollstedene i nord opplevde ulik kaffeimport uavhengig av innbyggertall i kjøpstedene, var antakeligvis at tollstedene i stor grad ble forsynt av forskjellige leverandører. Etter opphevingen av monopolet i 1789 var det i teorien fritt fram for alle som ønsket å handle i Nord-Norge, men det var de som hadde vært en del av monopolhandelen som lettes opererte i det nye frie markedet. For Vardø betydde det at de som forsynte byen med kaffe fra 1790-1808 nesten uten unntak kom fra danske havner, bortsett fra i tre enkeltår da det kom leveranser fra Norge (1792, 1805 og 1808). København hadde god tilgang på kaffe og var viktig i videresalget til Norge, så det er ikke så rart at danske skip tok med seg kaffe nordpå når de først tok turen med forskjellige kornsorter.

Vardø var viktig for Pomorhandelen, og man vet at det kom russere til nordnorske tollsteder og kjøpte kaffe der.¹⁷³ Vardø var også spesiell da det var en liten kjøpstad omringet av et relativt bedre befolket omland. De tre områdene langs kysten som lå sør for Vardø, det som i dag er Vadsø, Nesseby og Sør-Varanger kommuner, hadde alle minst tre ganger så stor befolkning som Vardø (de hadde i 1801 innbyggertall på 441, 373 og 353 mot Vardø

¹⁷¹ Statistisk Sentralbyrå, «Forsiden: Folketellinger: Folke og boligtellingsen 2001».

¹⁷² Nils A. Ytreberg, *Tromsø bys historie: Første bind*, (Tromsø: Tell forlag, 1946), s. 173 & 177.

¹⁷³ Nils A. Ytreberg, *Handelsteder i Finnmark: historie, handelsliv, reise og fest*. (Trondheim: F. Bruns Bokhandels Forlag, 1942), s. 182.

kommunes 119).¹⁷⁴ Det er i tillegg antatt at mye av handelen som foregikk i Vardø tollsted egentlig tok plass andre steder, som for eksempel Vadsø, og at kun tolloppføringene ble gjort i Vardø. Alt dette betyr at en trygt kan si at mye av kaffen som kom til Vardø ble videresolgt. Det reelle forbruket til Vardøs innbyggere tilsvarte altså ikke de 5,34kg som ble importert per person i 1797, da mye forsvant til nærliggende norske tettsteder nord og sør for Vardø, samt til russiske og svenske (nå finske) handelsmenn som reiste over hav og land for å handle i regionen til Vardø tollsted.

Importen til Tromsø fulgte et annet mønster. Som med Vardø kom det lite kaffe fra norske havner, faktisk kun i 1797. De neste fire gangene det kom kaffe frem mot 1808 ble det registrert at importen kom fra «fremmede steder». Det er klart at Russiske og svenske kjøpmenn kjøpte kaffe også i Tromsø. Eksempelvis kom det i 1794 623 pund kaffe til Tromsø tollsted, og en del ble videresolgt til russiske skip og en navngitt svensk kjøpmann, Conrad Linstrup, som krysset grensen over land.¹⁷⁵ Likevel var det små mengder, om noe, kaffe som ankom Tromsø fra 1797-1811. Noe av årsaken til dette synes å være at det kom få skip til Tromsø tollsted i denne perioden og at økonomien var dårlig. Det ankom for eksempel kun ett skip til Tromsø tollsted i 1798, og det var et skip fra Trondheim som havarerte.¹⁷⁶

Fra cirka 1801 forbedret Tromsøs handel seg noe, og fra 1804 fikk det utslag i ny kaffeimport til tollstedet med import i påfølgende år fram til 1809 og krigen, bortsett fra i år 1805 (Ytreberg hevder at det faktisk kom kaffe til Tromsø i 1805 med det danske skipet *Wildanden*).¹⁷⁷ Dette er ikke registrert i de digitaliserte varelistene, så det kan tenkes at det periodevis kom så små mengder kaffe med skip at tollbetjente ikke tok bryet med å registrere). Tromsø tollsted viser oss hvor avhengig avsidesliggende regioner som Nord-Norge var av gode tider for at folk kunne ta seg råd til kaffe, hvis det i det hele tatt var mulig å fa tak i. Det sier seg selv at i år der det ankommer ett enkelt skip til et tollsted kan det ikke være rom for et ekspansivt kaffemarked. Det viser også hvordan datidens kjøpmenn kunne være avhengige av flaks for å få kjøpt enkelte varer, og kanskje var de impulsive når en

¹⁷⁴ Statistisk Sentralbyrå, «Forsiden: Folketellinger: Folke og bolig tellingen 2001».

¹⁷⁵ Ytreberg, *Tromsø bys historie: Første bind*, s. 170 & 174.

¹⁷⁶ Ytreberg, *Tromsø bys historie: Første bind*, s. 172.

¹⁷⁷ Ytreberg, *Tromsø bys historie: Første bind*, s. 178.

mulighet bød seg. Svenske Conrad Linstrup kunne jo ikke vite sikkert at det var kaffe å få kjøpt i Tromsø i 1794.

Hammerfest tollsted er mest unik av de tre nordnorske tollstedene, da det ble registrert importert kaffe fra seks ulike kilder inkludert «fremmede steder». Av disse fem kom det mest kaffe fra norske havner frem til 1800, kanskje i hovedsak fra Trondheim, da Sivertsen skriver i sin bok om Hammerfest at det årlig kom skip til tollstedet fra «Trondheim, København, Flensburg og Kvitsjøtraktene».¹⁷⁸ Etter år 1800 var det skip fra Hertugdømmene, nærmere bestemt Flensburg, som tok over som den største kaffeleverandøren fram til 1805. Faktisk leverte handelsmenn fra Hertugdømmene 11.400 pund kaffe til Hammerfest i år 1805, før de plutselig stoppet og ikke leverte et pund fra 1806. Det kom kaffe fra norske havner uten avbrekk selv etter flåteranet, selv om importen sank med et absolutt lavpunkt på 400 pund kaffe i 1809 etter angrepet på Hammerfest. I 1811 var importen fra norske havner sunket til 61% av nivået fra norske havner i 1805, altså 926 pund. Dette er interessant, da det betyr at det fortsatt var tilgang på kaffe i Trondheim og Norge selv om det var en britisk blokade. Kanskje kan denne lille oppgangen siden 1809 skyldes lisenshandelen som varte fra 1810 til 1812.

Kontrolløren i Hammerfest tollsted var svært nøyaktig når det kom til å notere opprinnelsesland, for «fremmede steder» står bare oppført én gang med 600 pund kaffe i 1803. Den tredje største leverandøren var danske havner, dog det ble bare fraktet mellom 200 og 910 pund kaffe og kun i fem enkeltår fra Danmark til Hammerfest. Den fjerde leverandøren var faktisk Russland. Toppunktet i kaffeimport i 1808 var takket være en stor mengde import til Vardø fra norske havner på 8310 pund, men mest oppsiktsvekkende var importen på 6113 pund kaffe til Hammerfest fra Russland. Det faktum at det kom over 3 tonn kaffe fra Russland til et norsk tollsted er meget spennende, da det var første gang det ble oppført kaffeimport fra Russland til Norge i de digitale varelistene.

Av utførselen til Hammerfest i 1808 kommer det fram at det ble utført 3921 pund kaffe til Russland i 1808, noe som betyr at all kaffen som kom til Hammerfest fra russiske havner i

¹⁷⁸ Sivertsen, *Hammerfest: 1789-1914*, s. 30.

1808 ikke ble kjøpt opp av nordmenn. De 2192 pund kaffe som ble igjen i Hammerfest var likevel en meget imponerende mengde, årstall og region tatt i betraktning. Antakeligvis kom denne engangshandelen av at det var lite tilgang på kaffe i Norge på grunn av flåteranet, så russerne fikk sikkert en god pris på kaffen i Hammerfest. Kanskje solgte norske handelsmenn det videre derfra og sørover, da det ble utført 840 pund til norske havner.¹⁷⁹ Dette er et eksempel på hvor vanskelig handel kunne være på denne tiden. Det var ingen garantier å få solgt alle sine varer. Russiske kaffeselgere kom dessverre ikke tilbake til Hammerfest mellom 1808 og 1811 etter angrepet i 1809. Den femte og siste nevnte leverandøren av kaffe til Hammerfest i perioden var Sverige, som i krigsåret 1811 solgte 50 pund kaffe i Hammerfest tollsted. Mest sannsynlig var dette en svensk eller finsk handelsmann som kom over land, ikke ulikt Conrad Linstrup i Tromsø.

4.1.2 Import av kaffe til resten av Norge, 1795-1815

I motsetning til perioden 1733-1794 og Nord-Norge fra 1789-1815 er det ikke digitaliserte varelistene for resten av Norge etter 1795. For å undersøke kaffeimporten til Norge sør for Nordland i perioden 1795-1815 må det derfor brukes andre typer kilder, som for eksempel aviser, brev eller bøker som omtaler emnet. En viss tolkning må derfor gjøres ut ifra det som kan tydes om kaffeimporten fra spredte kilder og det man vet om handelen i de gjeldende årene. Hele perioden 1795-1815 var preget av Napoleonskrigene og det faktum at verdens største kaffeleverandør, Frankrike, var i krig med verdens sterkeste havmakt, Storbritannia. Det var ikke til å unngå at den globale handelen ble påvirket, ettersom flere europeiske stater ble dratt inn i krigen mot franskmennene og senere Napoleon. Skip med kaffeleveranser ble kapret av de fiendtlige partene, og noen kanskje også senket.

Opprøret på Haiti fra 1791-1804 førte til en nedgang i kaffeproduksjonen i den kolonien som i datiden produserte mest kaffe, og leveransene derfra ble meget ustabile og tok langvarige skader av revolusjonen. Det var derfor mindre kaffe i omløp mellom 1795 og 1815 enn det hadde vært tidligere. Samtidig befant flere nasjoner seg i en tilstand av krig og under fransk invasjon, og disse hadde naturligvis vanskeligheter med å importere kaffe. Samtidig som det var mindre kaffe å få tak i sank den europeiske etterspørselen. Dette gjorde til en viss grad

¹⁷⁹ Historiske toll- og skipsanløpslister, «Databaser: Transkriberte varelistene».

opp for hverandre selv om det er umulig å fastslå akkurat hvor mye kaffeproduksjonen sank og hvor mye mindre kaffe som ble importert til det kontinentale Europa.

Det eneste tollstedet som har tall fra 1795 er Christiania, som i 1795 importerte 290.725 pund kaffebønner.¹⁸⁰ Vi minnes at Christianias kaffeimport ved starten av 1790-tallet opplevde nedgang som følge av Den franske revolusjonen og nådde i 1792 et bunnpunkt på 68.559 pund. Dette steg deretter til 207.980 i 1794 etter at nye kjøpmenn fra fremmede steder tok over kaffefrakten til Norge. Utviklingen 1792-1795 må ses på som en normalisering av importen til det nivået det ville vært på uten globale forstyrrelser. En kan derfor anta at kaffeimporten etter 1795 fortsetter å stige, men ikke like raskt som de tre foregående årene. Denne antakelsen forsterkes av at Norge fra 1795 og frem til krigsutbruddet opplevde økonomisk vekst takket være sin posisjon som nøytral handelspartner i et krigsherjet Europa. Handelsflåten ble større, og mange tjente store penger på handelen.¹⁸¹ Det må i denne tiden ha vært nok midler til overs for mange til å bruke på en luksusvare som kaffe. Det er også lite som tyder på at produksjonen av kaffe ble dårligere utover krigen etter den umiddelbare nedgangen grunnet opprøret på Haiti. Med flere land i krig uten importmuligheter lå mye til rette for at kaffe kom til Norge.

I brev til Kommersekollegiet i Danmark skrev dikter og økonom Christen Pram om sine reiser i Norge mellom 1804 og 1806. I en av brevene som omhandler hans reise til Trondheim og områdene rundt i 1805 skrev han at allmuen i innlandet ikke drikker te eller vin, men at det drikkes kaffe, spesielt langs sørkysten av Norge. Han sier videre at de fattige forbruker like så godt kaffe som annen mat og drikke, og at «De drikke den meget tynd, uden Tilsætning af Sukker eller Melk.»¹⁸² Innbyggerne i selve Trondheim skal ha drukket masse kaffe, i tillegg til å ha luksusvaner generelt. Pram skrev også at en betydelig del av den kaffen som kom til Trondheim ble solgt til svenske landeveishandlere, som tok med seg kaffen til svenske provinser. Det er interessant at Pram velger å omtale kaffedrikkingen som noe spesielt langs sørkysten og i Trondheim, og det virker som at Pram synes kaffe var veldig utbredt. Det kommer ganske godt fram hva han syntes om all kaffedrikkingen, i den grad han omtaler kaffe som en «Overflødighed», noe handelsmenn bruker til å narre allmuen med dyre

¹⁸⁰ Historiske toll- og skipsanløpslister, «Databaser: Transkriberte varelister».

¹⁸¹ Dyrvik, *Norsk historie 1536-1814*, s. 218.

¹⁸² Christen Pram, *Kopibøker fra reiser i Norge: 1804-1806. Utgitt som festskrift til Sigurd Grieg på 70-årsdagen 22. August 1764*, (Oslo: Norske kunst- og kulturhistoriske museer, 1964). s. 60.

priser.¹⁸³ I senere brev tar Pram opp tollunndragelse som et problem ved kysten rundt Egersund på sør-østlandet, da enkelte blant lokalbefolkningen og lokale handelsmenn handlet direkte med skip for å unngå å betale tollavgift på blant annet kaffe.¹⁸⁴

Det finnes tegn på kaffens økende rolle i folks liv også i aviser fra perioden. I *Norske Intelligenssedler* nummer 13 15. februar 1806 står det om en tyv som stjal en sekk med 20 pund kaffebønner.¹⁸⁵ Etter at tyveriet ble anmeldt og det ble hengt opp plakater, valgte tyven å dumpe kaffesekken som senere ble funnet, dog et par pund lettere enn før tyveriet. Mer interessant er det som nevnes i *Norske Intelligenssedler* i en bisetning i nummer 40 20. august 1805, samme året som Pram var i Trondheim. Her kan det leses at «I periodiske Skrivter anføres det, at efter Toldbøgerne forbruges Kaffe bønner i de danske Stater for flere Millioner Rigsdaler om Aaret».¹⁸⁶ Dette anslaget er meget løst, og av ordlyden må det antas at det gjelder for Danmark, Hertugdømmene og danske provinser i tillegg til Norge.

Jeg kan forsøke å bergene hvor mye kaffe en million riksdaler er. Siden det gikk 96 skilling på en riksdaler, var en million riksdaler 96 millioner skilling.¹⁸⁷ Hvis jeg bruker Ragnhild Hutchisons prisberegning på kaffe på 1790-tallet, der det går 1/2 skilling per 12 gram kaffe, eller 20 skilling per pund, betyr det at man får cirka 4,8 millioner pund kaffe for en million riksdaler.¹⁸⁸ Det må huskes på at Hutchison selv påpeker at kaffeprisen kunne svinge mye.¹⁸⁹ Det ble i 1794 importert 321.561 pund kaffe til Norge. I lys av det virker det ekstremt at det 11 år senere ble importert kaffe for flere millioner riksdaler til de danske stater, noe som ved minimumsberegninger tilsvarer mer enn ti millioner pund kaffebønner. Dette spesielt siden man vet at det kom kun 1.235.000 pund kaffe til København i 1805, og importen hadde ligget på dette nivået i noen år.¹⁹⁰ Selv om forbruket og prisen på kaffe kan ha gått opp og antakeligvis gjorde det under Napoleonskrigen var artikkelforfatterens informasjon ikke nøyaktig. Min beregning ble gjort for å vise hvor unøyaktige ulike kilder fra samtiden kunne

¹⁸³ Christen Pram, *Kopibøker fra reiser i Norge*, s. 62.

¹⁸⁴ Christen Pram, *Kopibøker fra reiser i Norge*, s. 224 & 228.

¹⁸⁵ J. Wulfsberg, «De Foranstaltninger der bleve...», *Norske Intelligenssedler*, nr. 13 (14.02.1806.) s. 1.

¹⁸⁶ Norske Intelligenssedler, «Maaden hvorpaa at lave Kaffe af Bygmalt istedetfor Kaffe bønner», *Norske Intelligenssedler*, nr. 40 (20.08.1805), s. 5.

¹⁸⁷ Lokalhistoriewiki.no, «Leksikon: Daler», URL: https://lokalhistoriewiki.no/wiki/Leksikon:Daler_02/02-2018.

¹⁸⁸ Hutchison, «Toll-lister og 1700-tallet: skal det være en kopp kaffe?».

¹⁸⁹ Hutchison, «Bites, Nibbles, Sips and Puffs», s. 166-167.

¹⁹⁰ Hoff, *Den danske kaffehistorie*, s. 128-129.

være, og hvor avhengig denne oppgaven har vært av kvantitative data fra de digitale varelistene. Likevel skal det sies at artikkelen fra *Norske Intelligenssedler* er nyttig, da den viser at det var en oppfatning i Norge om at det var et veldig stort forbruk av kaffe i Danmark-Norge og dets stater rundt år 1805. Av importen til Danmark kan det antas at det ikke hadde vært særlig vekst i kaffeimporten til Norge mellom 1794 og 1805. Mest sannsynlig var importen lavere enn den hadde vært på midten av 1780-tallet; i alle fall i Danmark.

Det er lite informasjon om kaffeimport i krigsårene, men noe nevnes i aviser fra samtiden. I en artikkel i *Christiansands Adresse-Contors Efterretninger* nummer 20 15. mai 1807, tre måneder før flåteranet, opplyses det om at det hadde ankommet to kjøpmenn som brakte med seg kaffe fra Lisboa.¹⁹¹ Dette er første gang det er snakk om portugisisk kaffeleveranse til Norge, men det vites ikke om kaffens opprinnelse var fra portugisiske kolonier i Sør-Amerika. I *Trondhjems borgerlige Realskoles alene-priviligerede Adressecontoirs-Efterretninger* nummer 100 15. desember 1807 er det en annonse der det står at det er kaffe å få kjøpt i store og små partier hos en kjøpmann ved navn Peter Chr. Clausen.¹⁹² Det var kaffe å få tak i tre måneder etter flåteranet, noe som tilsier at handelen ennå ikke var sterkt forstyrret eller at kaffelagrene ikke var tomme. Det er kaffe å få tak i også året etter, da det i samme avis nummer 94 22. november 1808 er trykt en annonse der det informeres om en offentlig auksjon den 3. desember der det blant annet selges 50 tønner kaffe.¹⁹³ Det virker som at det var en kjøpmann som fikk sitt lager konfiskert av det offentlige, men om det var grunnet dårlig handel eller andre årsaker går ikke avisen inn på.

Også i januar 1809, før lisenshandelen begynte for fullt, var det kaffe tilgjengelig. I *Christiansands Adresse-Contors Efterretninger* nummer 4 har en Mr. Berg trykt en annonse om at det selges 35 tønner kaffe på en offentlig auksjon 13. februar ved tollboden i Arendal.¹⁹⁴ Kaffen var en del av en større auksjon der et skip ved navn Brau Peronella og dets

¹⁹¹ Kristiansands Adresse-Kontoirs Efterretninger, «Indkomne Skibe», *Kristiansands Adresse-Kontoirs Efterretninger*, 18. årgang, nr. 20 (15.05.1807), s. 4.

¹⁹² Peter C. Clandsen, «Til Kiøbs», *Trondhjems borgerlige Realskoles allene privilegerede Adressecontoirs Efterretninger*, nr. 100 (15.12.1807), s. 1.

¹⁹³ O. N. Lømolde, «Efter Requisition...», *Trondhjems borgerlige Realskoles allene privilegerede Adressecontoirs Efterretninger*, nr. 94 (22.11.1808), s. 3-4.

¹⁹⁴ N. Berg, «Mandagen den 13. Febr...», *Kristiansands Adresse-Kontoirs Efterretninger*, 20. årgang, nr. 4 (27.01.1809), s. 3.

last skulle selges. Det kan virke som at kaffe under blokadeperioden gjerne ble solgt i større mengder på auksjon, og det er ikke funnet noen annonse fra kjøpmenn som annonserer at de selv selger. Etter 1809 ble kaffe så vidt det er mulig å se sjeldent nevnt i avisene, noe som betyr at kaffeimporten nødvendigvis sank kraftig under blokaden. Engelske skip patruljerte kysten og alle som handlet på sjøen risikerte å bli bordet og få sitt skip konfiskert av fienden. Likevel var det kjøpmenn som turte å handle og som fikk importert kaffe til norske havner, spesielt da lisensandelen ble innført fra 1809. Et eksempel på en slik handelsmann var Christopher Hvidt som bodde i Sandefjord. Han for som skipper fra 1809 i trelasthandelen og begynte etter hvert også å ta med seg kaffe og andre slike varer på vei hjem fra hovedsakelig England.¹⁹⁵ Slik handel opphørte i stor grad etter 1812.

En av de mest interessante avisartiklene fra denne perioden ble trykt i *Budstikken* nummer 63 15. oktober 1813. Det ble da publisert en kongelig approbasjon [godkjennelse] på erklæringen til amtmannen i Christians Amt om hva det er tillatt å forbruke i Biri Sogn (i Oppland) ved forskjellige spesielle anledninger. Her nevnes det at alle som er en del av sognet kun skal få lov til å forbruke til sammen to skålpund kaffe ved bryllup og begravelser, mens det til barsler kun kunne forbrukes ett skålpund.¹⁹⁶ Til sammenlikning kunne man bruke det dobbelte med sukker, mens te ikke er nevnt i de det hele tatt. Amtmannen skal ha foreslått dette tiltaket 28. juni 1813, noe som antakeligvis betyr at det var en viss tilgang på kaffe i innlandet nord for Christiania under i alle fall deler av den britiske blokaden. Dette kan likevel ikke garanteres, da det er mulig at amtmannen delvis kan ha basert seg på forbruket før krigen. I så fall betyr det at i områdene rundt Gjøvik før 1807 ble det mest sannsynlig brukt ganske mye mer enn to skålpund kaffe til sosiale anledninger, ellers hadde ikke amtmannen sett seg nødt til å reagere med en innstramming.

Fra tid til annen fikk folk tak i kaffe på ukonvensjonelle måter, som for eksempel ved kapring av skip. Som svar på flåteranet lagde den danske regjeringen et kaperreglement som tillot norske og danske skip å kapre blant annet britiske handelsskip. Bortsett fra perioden med lisenshandel fra høsten 1809 til 1812 var flere norske sjømenn ute på tokt i håp om å få et

¹⁹⁵ Carl Rogstad, *Cristopher Hvidt og hans samtid: Sandefjords fremste mann under Napoleonskrigene og de vanskelige etterkrigsårene*, (Sandefjord: Sandefjord Kommune, 1996), s. 36-38.

¹⁹⁶ Budstikken, «Kongl. Approbation paa en af Sogneselskabet i Biri-Sogn indgaaet Forening, anggaaende Tarvelighed m.m.», Budstikken, nr. 63 (15.10.1813), s. 1-2.

verdifullt bytte.¹⁹⁷ Det var ikke gitt at slike tokt skulle gi bytte, men det var flere vellykkede kapringer der noen også gav last med kaffe. Kaperskipene *Harmonien* og *Den Aarsvaagne* tok i juni 1810 et prøyssisk skip ved navn *Minerva* som fraktet kolonivarer fra England til Østersjøen.¹⁹⁸ Dette skipet og dets last med blant annet 52 fat kaffe ble fraktet til Farsund der det ble solgt på auksjon til store penger. Eventyrlystne kapere fra Farsund virker å ha vært heldig når det kom til kaperfart og kaffe i 1810. På høsten samme året gikk det norske kaperskipet *Væddeløberen* ut fra Kristiansand, og mannskapet lyktes i å kapre det amerikanske skipet *Rebecca*, som var lastet med kolonivarer og kaffe, og føre det hjem til Farsund. Forfatter av *Farsund bys historie: Bind 1* er dog klar på at ikke alle var like heldige, og at flere kaperskip aldri lyktes med å få hjem fangst.¹⁹⁹

Dårlig hell kan leses om også andre steder. I *Christiansands Adresse-Contors Efterretninger* nummer 31 4. august 1809 står det om et norsk kaperskip som tok et amerikansk handelsskip lastet med kaffe og sukker.²⁰⁰ Nordmennene måtte senere gi fra seg skipet til britiske fregatter, men det er ikke utenkelig at noe av kaffen fant veien til norske havner. Henrik O. Eide var en sjømann som i sine memoarer skriver hvordan de bordet den engelske briggen «Hunter» ved krigens slutt i januar 1814 og tok skipet med seg til tollboden i Trondheim. Da fikk de tak i sukker, bomull og rom i tillegg til kaffe.²⁰¹ Historien forteller at Eide og flere av besetningen ble dømt til å måtte returnere varene de hadde tatt, da Danmark og England hadde sluttet fred to dager før «Hunter» ble bordet. Eide forteller at noen sjømenn rakk å selge unna sin del av varene, deriblant kaffebønner, og at han selv skulle ønske at han hadde gjort det samme da disse heldige tjente store penger. Mangelen på kolonivarer etter Danmark-Norges inntog i krigen i 1807 drev opp prisene, og var kaprerne så heldig å få tak i et handelsskip kunne det gi store inntekter å selge kapergodset. Disse to historiene gjør det midlertidig klart at kaperfart var både risikabelt og usikkert. Selv om kaperfart førte noe kaffe til Norge under Napoleonskrigen var det altså kun i små mengder.

¹⁹⁷ Dyrvik, *Norsk historie 1536-1814*, s. 220 & 226.

¹⁹⁸ Olav Arild Abrahamsen, *Farsund bys historie: En by blir til. Fra stedets oppkomst til 1850. Første bind*, (Farsund: Farsund Kommune, 1997), s. 238.

¹⁹⁹ Abrahamsen, *Farsund bys historie*, s. 239.

²⁰⁰ Kristiansands Adresse-Kontoirs Efterretninger, «At et Kaper-Rehderie...», *Kristiansands Adresse-Kontoirs Efterretninger*, 20. årgang, nr. 31 (04.08.1809), s. 1.

²⁰¹ Henrik O. Eide, *Til sjøs under Napoleonskrigene: en norsk sjømanns opplevelser 1802-1854*, (Oslo: H. Aschehough & co (W. Nygaard), 1936), s. 114.

Det var i denne vanskelige tørrperioden norsk interesse for kaffesituasjonen ikke bare i Norge, men også i utlandet. Det ble i den kortlevde avisen *Tiden* i nummer 18 2. oktober 1813 rapportert om at det var blitt lov med fri innførsel av kaffe til Wien etter en periode med forbud, og at det var første gang på tre år at østerrikerne hadde drukket ordentlig kaffe. Det sies videre at det det bare hadde vært kaffeerstatning uten smak å få tak i på kaffehusene i Wien, og befolkningen hadde måttet drikke brennevin i stedet.²⁰² Dette peker på at det var vanskelig eller umulig å få fatt i kaffe i deler av Europa under krigen, men like interessant er det at man i redaksjonen til *Tiden* anså kaffeforbruket i Wien til å være spennende lesing for innbyggerne i Christiania. Kaffe var et tema som engasjerte, og da kanskje spesielt nyheter som kunne tyde på at kaffen snart var på vei tilbake til det norske markedet. Referansen til kaffeerstatning er relevant for denne oppgaven, i den grad det ble konsumert kaffeerstatning i Norge også.

4.2 Kaffeerstatning

Det ble i trangere tider der kaffe var dyrt og vanskelig å få tak i gjerne brukt forskjellige typer kaffeerstatninger for å lage kaffedrikk i Norge. Dette var også tilfelle under Napoleonskrigene. Det er mange måter å lage kaffeerstatning på, men noen av de mest kjente var ved bruk av løvetann, bygg eller sikoriplanten. *Morgenbladet* omtalte i nummer 182 1. juli 1819 en sak der de nevnte hvordan folk i Sverige som i Norge hadde brukt astragelfrø som kaffesurrogat, eller kaffeerstatning. Hele utgaven av *Morgenbladet* var faktisk tilegnet en beskrivelse av hvordan dyrke disse «kaffe-ertene» i egen hage for å oppnå best mulig resultat.²⁰³ Det er trygt å anta at hvis nordmenn i 1819 lenge hadde vært kjent med at brent astragel fungerte som kaffeerstatning, så må folk i alle fall i noen grad ha brukt astragel som kaffeerstatning i Norge under Napoleonskrigene, i alle fall fra 1807 og utover da importen kollapset.

Det finnes også andre, tidligere eksempler på at nordmenn brukte kaffeerstatning. Jacob Nicolai Wilse skrev i 1779 at kastanjer kunne brukes til kaffe.²⁰⁴ Aviser tok også opp hvordan

²⁰² *Tiden*, «Udenlandske Efterretninger. Af Dagen», *Tiden*, nr. 18 (20.10.1813), s 1.

²⁰³ R., J. P., «Endvidere nogle Ord om Kaffe-Èrterne», *Morgenbladet*, nr. 182 (01.07.1819), s 1.

²⁰⁴ Jacob Nicolai Wilse, *Physisk, oeconomisk og statistisk Beskrivelse over Spydeberg Præstegield og Egn i Aggershuus-Stift udi Norge, og i Anledning deraf adskillige afhandlinger og Anmerkninger*, (Oslo: S. C. Schwach, 1779), s.221.

lage kaffeerstatning. I *Norske Intelligenssedler* nummer 40 20. august 1805 er cirka en tredjedel av en side satt av til opplysning om hvordan lage kaffe av bygg.²⁰⁵ Her opplyses det om at byggkaffe er sunt og like velsmakende som kaffe fra gode bønner. Avisen gir også et innblikk i fremgangsmåte, samt litt om hvordan folk drakk kaffe i Christiania rundt 1805:

Man tager til 5 eller 6 Koppe omtrent en Pægel Malt, hvilket brændes, ligesom Kaffebønner, indtil det bliver lysebrunt, derefter males paa Kaffeqværnen, tommes i Kielen, og koges i det mindste 1/2 Time ... Man bruger lidet mere Fløde end almindelig til Kaffe, men mindre Sukker formedelst Maltets Sødme, dog Dette efter Enhvers Smag.²⁰⁶

Det var vanlig for folk i Christiania å drikke kaffe med melk og fløte, i alle fall blant leserne av *Norske Intelligenssedler*. Kanskje virket importen av kaffe og sukker gjensidig forsterkende på hverandre, i den grad mer kaffedriking betød større forbruk av sukker. Hoff er for så vidt enig om at mange drakk kaffe med melk, fløte eller sukker.²⁰⁷ Interessant nok virker det som at artikkelforfatteren anså det som naturlig at sine lesere ikke knuste kaffebønnene selv, men hadde tilgang på en kaffekvern. Av de digitale varelistene ser man at det til tider ble importert mange kaffekverner. Kanskje var det slik at majoriteten av kaffedrikerne i Christiania hadde kaffekvern i 1805. Avisartikkelen nevner også et annet interessant moment, nemlig at bygg har et fortrinn over sikori som kaffeerstatning, da byggkaffe ikke trenger noe tilsetning, var mer allment anerkjent som trygg og ikke krevde noe nyplanting i Norge. Her kan man spesielt merke seg at artikkelforfatteren nevnte byggkaffe som tryggere enn sikorikaffe: «at dens [byggkaffens] Uskadelighed er mere almindelig erkiendt».²⁰⁸ De variable holdningene til kaffe behandles i kapittel 5.

Sikoriplanten er for så vidt spennende, fordi det er den eneste formen for kaffeerstatning som har blitt importert til Norge i denne perioden (med den hensikt å brukes som kaffeerstatning) og som er nevnt i de digitale varelistene som en variant av kaffe. I 1800 kom det 1786 pund sikorikaffe til Hammerfest tollsted. Antakeligvis var det snakk om sikorirøtter som hadde blitt tørket og svakt brent, for slik å kunne knuses og brukes som en ren kaffeerstatning eller

²⁰⁵ Norske Intelligenssedler, «Maaden hvorpaa at lave Kaffe af Bygmalt», s. 5.

²⁰⁶ Norske Intelligenssedler, «Maaden hvorpaa at lave Kaffe af Bygmalt», s. 5.

²⁰⁷ Hoff, *Den danske kaffehistorie*, s. 92.

²⁰⁸ Norske Intelligenssedler, «Maaden hvorpaa at lave Kaffe af Bygmalt», s. 5.

tilsettes kaffen for å sette smak på tynn kaffe.²⁰⁹ Det var italienerne som oppdaget denne metoden på 1700-tallet.²¹⁰ Sikoriplanten vokste ikke naturlig i Norge, men ble innført på Østlandet og i kyststrøk helt opp til Harstad. Dette forklarer hvorfor skribenten i *Norske Intelligenssedler* mente at sikorikaffe krevde «tildels ubetiendt» nyplanting.²¹¹ Sikori ble ikke dyrket naturlig i Nord-Norge og måtte derfor importeres til Hammerfest.²¹² Sikorirøttene kom til Hammerfest i 1800 da fisket var dårlig og rett før kaffeimporten fikk sitt store hopp i 1805. Dette kan kanskje tolkes dit hen at kaffen var mer etterspurt i Hammerfest og områdene rundt enn det den reelle kaffeimporten tilsa, og at når folk ikke hadde råd til kaffe søkte de billigere alternativer. Det er veldig uvanlig med loggførte kaffeerstatninger i de digitale varelistene, men oppføringen fra 1800 er et sjeldent og gledelig bevis på at det var et marked for slikt og at folk benyttet kaffeerstatning.

4.3 Veksten i kaffeimporten 1815-1851

Den siste perioden denne masteroppgaven skal behandle er også den det er lettest å lage en oversikt over. Statistisk sentralbyrå gav i 1968 ut et verk der de oppgav importmengdene på flere forskjellige varer fra 1828 og fremover kalt *Historisk statistikk 1968*. For kaffe finnes det data fra 1829 til 1831 basert på Amtmennes fem-årsberetninger, og deretter fra 1835 til 1851 og videre basert på statistisk bearbeiding av tollbøkene.²¹³ For disse årene er det derfor naturlig å basere seg på SSB sin kilde, da den gir gode kvantitative data. For årene før 1829 er det ikke like god dekning, da det ikke finnes noen oversikt over alle disse årene foruten arkivmateriale som ikke undersøkes i denne oppgaven grunnet mangel på tid. Heldigvis foreligger det noen bøker av økonomer fra samtiden som tar for seg import av varer til Norge, viktigst iblant dem A. M. Schweigaard og M. B. Tvethe. Disse gjengir som oftest ikke talldata fra enkeltår, men opererer isteden med gjennomsnitt over flere år.

²⁰⁹ C. A. M. Lindman, *Nordens Flora: 10, Plansjene 633-663*, (Oslo: Gyldendal Norsk Forlag, 1977), s. 588-589.

²¹⁰ Per Kristian Johansen, *Sikori*, NRK, 16.05-2005. URL: <https://www.nrk.no/kultur/sikori-1.896361> (11/01-2018).

²¹¹ Norske Intelligenssedler, «Maaden hvorpaa at lave Kaffe af Bygmalt», s. 5.

²¹² Lindman, *Nordens Flora: 10*, s. 588-589.

²¹³ Statistisk Sentralbyrå, *Historisk Statistikk 1968*, s. 244.

4.3.1 Nasjonal kaffeimport 1815-1851

Fra 1815 var Norge i union med Sverige, men det som gav størst utslag på kaffeimporten var freden i Europa. Fredelig handel mellom stater tok seg opp igjen og kaffeimporten med den. Norge videreførte i starten tollrullen fra 1797 og kaffetollen på to-tre skilling, men i 1818 ble den satt opp til 4 skilling per skålpund.²¹⁴ Akkurat hvilken effekt dette fikk for importen er vanskelig å si grunnet mangel på talldata og forstyrrelser fra krigen på kaffeutviklingen. Det en vet er at det i 1819 kom 973.970 pund kaffe til Norge, eller 477 tonn.²¹⁵ Dette var 400.307 pund mer enn i 1786 før revolusjonen i Frankrike og opprøret på Haiti. I 1819 var Norge oppe i 502 gram per innbygger mot 356 gram i 1786 (gitt et innbyggertall på 951.387 i 1819²¹⁶). Selv om det hadde vært vekst siden 1786 var ikke denne spesielt stor. Hovedårsakene til at det ikke ble drukket mer kaffe i 1819 er ikke vanskelig å finne. Napoleonskrigene og den påfølgende finansielle krisen i Norge må langt på veg ha vært med på å dempe veksten. Luksusprodukter som kaffe ble ikke prioritert av folk flest i krisesituasjoner.

Tvethe opplyser om at det ble drukket mer kaffe på Østlandet enn på Vestlandet, og at årsaken til dette var Østlandets velstand.²¹⁷ Dette støttes av utviklingen i siste halvdel av 1700-tallet, da majoriteten av kaffen ble importert sønnafjells. Dessverre kan jeg ikke gjøre en nøyaktig prosentberegning for forholdet mellom sønnafjells og nordafjells uten nøyaktige data på tollstedene. Tvethe og Schweigaard oppgir bare importen til noen av de største tollstedene og for noen korte perioder. Dette sees nærmere på litt senere i kapittelet.

Mellom 1819 og 1829 er det lite eksakte data. Fra 1829 er det derimot stort sett tilgang på talldata, bortsett fra årene 1832-1834. I *Tabell 6* er mengdene oppgitt i tonn og ikke skålpund, da importen begynner å bli så høy at det er snakk om mange millioner skålpund. Er det et ønske å gjøre om summene fra tonn til skålpund kan en dele på 0,00049. 775 tonn kaffe importert i 1829 tilsvarer 1.581.633 pund kaffebønner ($775/0,00049=1.581.633$). *Tabell 6* viser den nasjonale importen i perioden 1819-1851.

²¹⁴ Maximilianus Braun Tvethe, *Norges Statistikk*, (Oslo, Tønsberg Forlag, 1848), s. 270.

²¹⁵ Tvethe, *Norges Statistikk*, s. 112.

²¹⁶ Statistisk Sentralbyrå, «Folkemengdens bevegelse 1735-2014 [Tabell]».

²¹⁷ Tvethe, *Norges Statistikk*, s. 115.

Tabell 6: Oversikt over kaffeimporten til Norge fra 1819 til 1851 målt i tonn.²¹⁸

År	1819	1829	1830	1831	1835	1836	1837
Nasjonal kaffeimport	477	775	785	903	1092	1378	1433
År	1838	1839	1840	1841	1842	1843	1844
Nasjonal kaffeimport	1225	1519	2217	1821	2606	2761	2610
År	1845	1846	1847	1848	1849	1850	1851
Nasjonal kaffeimport	3414	3355	3892	3948	3090	3145	3919

Notat: Årene 1832-1834 er ikke registrert i tilgjengelige verk. Summene kan omgjøres til skålpund ved å dele på 0,00049 (for eksempel: $775/0,00049=1.581.633$).

En samlet nasjonal import på 775 tonn kaffe i 1829 var en markant økning i forhold til de 477 tonnene som ble importert i 1819. I praksis betyr det at nordmenn i 1829 drakk 704 gram kaffe per innbygger mot 356 gram i 1786 (med innbyggertall på 1.100.255 i 1829²¹⁹). Ikke en enorm økning gitt at det hadde gått 43 år, selv krig og krise tatt i betraktning, men en stor økning siden 1819. Det er fra 1829 av at en ekstra sterk vekst i kaffeimporten begynte. Seks år senere, i 1835, var kaffeimporten oppe i 1092 tonn kaffe, eller 952 gram per innbygger (med innbyggertall på 1.180.259²²⁰). 1830-tallet var en periode der kaffeimporten på seks år økte med hele 337 tonn, eller 133% av totalsummen som kom til landet i 1794. Det er voldsomt sammenliknet med alle tidligere perioder, spesielt siden kaffetollen i 1833 ble høynet til fem skilling per skålpund.²²¹ Selv med tolløkninger på rundt hundre prosent mellom 1815 og 1835 vokste kaffeimporten. Det sier mye om både tilgangen på kaffe og etterspørselen i Norge.

Årsskiftet 1835-1836 ble på mange måter en slags merkeår for norske kaffeelskere. Dette fordi det for første gang ble importert mer enn 1 kilogram kaffe per nordmann i 1836, nærmere bestemt 1,15kg kaffe per innbygger (med innbyggertall på 1.196.000²²²). Man skulle tro at denne milesteinen skulle stå en stund, men veksten fortsatte og spesielt etter 1839 økte den stort. Allerede i 1842, seks år senere, passerte importen 2kg kaffe per

²¹⁸ Statistisk Sentralbyrå, *Historisk Statistikk 1968*, s. 270-272.

²¹⁹ Statistisk Sentralbyrå, «Folkemengdens bevegelse 1735-2014 [Tabell]».

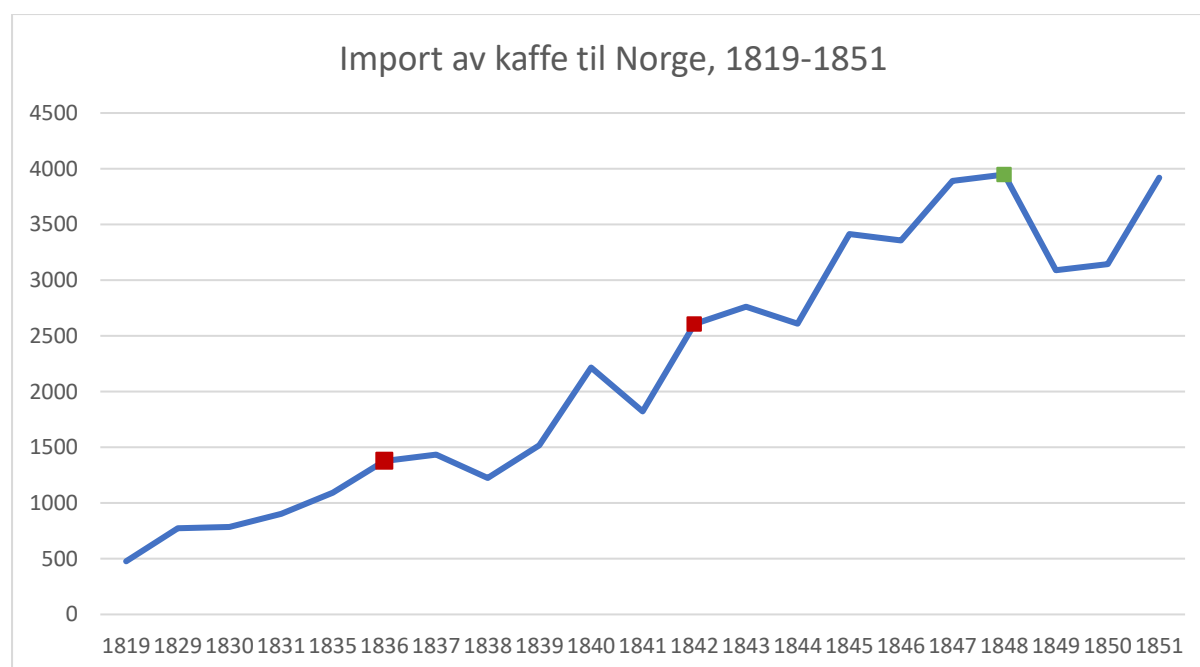
²²⁰ Statistisk Sentralbyrå, «Folkemengdens bevegelse 1735-2014 [Tabell]».

²²¹ Tvethe, *Norges Statistikk*, s. 389.

²²² Statistisk Sentralbyrå, «Folkemengdens bevegelse 1735-2014 [Tabell]».

innbygger (2,06kg med innbyggertall på 1.262.454²²³). Det er et ekstremt hopp uansett hvilken periode det sammenliknes med. Den kanskje viktigste årsaken bak dette hoppet finnes i 1839, da myndighetene snudde om på tidligere politikk og senket kaffetollen ned til tre skilling per skålpund igjen. I 1848 tilsvarte denne tollavgiften cirka 25% av kaffebønnenes verdi. Tvethe sier at det før 1839 var en del smugling, men at denne andelen sank sammen med tollavgiften. I tillegg var billigere kaffe i seg selv en drivkraft som økte både handelsmennenes import til landet og nordmennenes forbruk.²²⁴ Flere kunne ganske enkelt ta seg råd til kaffe når den ble billigere både før og etter avgift. Tollavgiften på tre skilling skulle stå ut denne oppgavens tidsspenn. Med etter hvert ganske mange tall og sterk vekst over en lengre periode vil det være enklest å illustrere utviklingen med *Figur 5*.

*Figur 5*²²⁵

Notat: Alle mengder er oppgitt i tonn. Årene 1832-1834 mangler fra tilgjengelige verk. De røde punktene i år 1836 og 1842 viser da kaffeimporten passerte henholdsvis 1kg og 2kg kaffebønner per innbygger. Det grønne punktet i år 1848 er grafens toppunkt. Da var importen oppe i 2,91kg kaffe per innbygger.

1848 var det året det ble importert mest kaffe i løpet av denne oppgavens 157 år, da det kom 3948 tonn kaffebønner til norske tollsteder. Dette tilsvarer 2,91kg per innbygger (gitt en

²²³ Statistisk Sentralbyrå, «Folkemengdens bevegelse 1735-2014 [Tabell]».

²²⁴ Tvethe, *Norges Statistikk*, s. 381.

²²⁵ Statistisk Sentralbyrå, *Historisk Statistikk 1968*, s. 270-272.

befolkning på 1.357.678²²⁶). Et lite fall i importen i 1849 og 1850 ledet til at det i 1851 var marginalt lavere kaffeimport enn i oppgavens toppunkt. Det kom i 1851 3919 tonn kaffe til Norge, og med noe befolkningsvekst betyr det at i oppgavens avslutningsår ble det importert 2,8kg kaffe per nordmann (med innbyggertall på 1.399.733²²⁷). Dette var uansett en svært sterk økning på de 22 årene som gikk mellom 1829 og 1851, da kaffeimporten ble femdoblet. Det kan trygt sies at mange drakk kaffe i store mengder fra starten av 1850-tallet, også mange steder på innlandet. Dette styrkes av at folk kokte opp igjen kaffe og antakeligvis brukte mindre kaffe per kopp enn i dag.

4.3.2 Kaffeimport til fem store tollsteder, 1815-1846

A. M. Schweigaard skriver i sitt verk *Norges Statistik. Halvdeel 1* at det var Hamburg og Altona som var den største leverandøren av kolonivarer i denne perioden. I tillegg hadde Nederland og Frankrike tidvis noe innførsel til Norge.²²⁸ Samtidig var Danmark sin andel av mye mindre betydning enn før, og det kom i 1835 kun 43,5 tonn kaffe fra selve Danmark til Norge (Altona var underlagt Danmark i perioden, men Altona regnes som en del av Hertugdømmene).²²⁹ Den unge staten Belgia var en av de nye kaffeleverandørene som fra 1830 var med på å ta over og steg jevnt i perioden.²³⁰ Dette var blant annet fordi Belgia selv var en storforbruker av kaffeboennene. I lys av dette kan det forklares hvorfor Nederland ikke hadde samme stilling som før, i den grad belgiske handelsmenn som før var en del av Nederland nå handlet for Belgia. Sammen med Tvethe har Schweigaard oversikt over kaffeimporten til fem av Norges største tollsteder i tre ulike perioder, noe *Tabell 7* viser.

²²⁶ Statistisk Sentralbyrå, «Folkemengdens bevegelse 1735-2014 [Tabell]».

²²⁷ Statistisk Sentralbyrå, «Folkemengdens bevegelse 1735-2014 [Tabell]».

²²⁸ Anton Martin Schweigaard, *Norges Statistik. Halvdeel 1: Indledning – Næringsveie – Befolkning*, (Christiania: Johan Dahl, 1840), s. 142, 161 & 167.

²²⁹ Schweigaard, *Norges Statistik. Halvdeel 1*, s. 148.

²³⁰ Tvethe, *Norges Statistik*, s. 130 & 137.

Tabell 7: Oversikt over gjennomsnittlig årlig import av kaffebønner i tre ulike perioder, målt i tonn.²³¹

Tollsted/år	1815-19	1835-36 & 1838	1844-46
Bergen	82,6	109	263
Christiania	110	366	878
Drammen	56,8	136	292
Kristiansand	31,6	43,3	126
Trondheim	45,2	110	257

Notat: Dataene er alle gjennomsnitt over periodene og oppgitt i antall tonn. I første rad er Christiania og Kristiansand tollsteder basert på data fra 1815 og 1818, mens de resterende tollstedene er basert på data fra 1815 til 1819.

Utviklingen fra slutten av 1700-tallet fortsatte også under Napoleonskrigene, da Christiania sto som den definitive kaffehovedstaden også etter krigens slutt. Bergen lå fortsatt som en sterk nummer to, mens Trondheims svake trend etter 1780-tallet vedvarte og førte til at Drammen var Norges tredje største kaffetollsted i 1815-19. Frem mot 1835-38 mer enn tredoblet Christiania kaffeimporten, mens Trondheim og Drammen ikke var langt unna å gjøre det samme. Kristiansand sin utvikling var lav, men grei gitt størrelsen på import fra før og befolkning relativt til de andre tollstedene. Bergen på sin side opplevde liten vekst, og skulle ligge jevnt med Trondheim ut oppgavens periode og byttet på å være landets tredje og fjerde største kaffetollsted.

Det at Drammen økte sterkt og importerte nest mest i Norge rundt 1835 tyder på at teorien om høyere velstand på Østlandet var rett. Drammen var nok viktig for videresalg på Østlandet. Det faktum at samtlige tollsteder mer enn doblet importen mellom 1838 og 1844, mens Kristiansand triplet og Christiania firedoblet, er oppsiktsvekkende i seg selv. Hutchison påpeker at fra cirka 1830 sank kaffeprisen relativt til prisen på norsk klippfisk, samtidig som liberalisering av internasjonal handel og bedre produksjonsteknologi økte tilgangen på kaffe.²³² Eksplosjonen i import i perioden 1838-1844 sammenfalte i tillegg nøyaktig med reduseringen av tollavgiften med 40%. Billigere kaffe var derfor en viktig grunn til importøkningen, samtidig som mindre toll må ha betydd mindre smugling. I tillegg var

²³¹ Schweigaard, *Norges Statistikk. Halvdeel I*, s. 142, 161 & 167.

Tvethe, *Norges Statistikk*, s. 114.

²³² Hutchison, «Bites, Nibbles, Sips and Puffs», s. 167

innbyggernes økende etterspørsel etter kaffe en sterk drivkraft bak veksten, en etterspørsel som må ha økt i takt med at kaffen ble billigere. Det holder ikke å se kun på importen i rene mengder; vi må også se på import per innbygger og vekst i forhold til folketall. Dette tar utgangspunkt i *Tabell 8* i tillegg til *Tabell 7*.

Tabell 8: Oversikt over folketall og import av kaffe per innbygger til fem kjøpsteder i 1835 og 1845.²³³

Kjøpsteder	Folketall 1835	Folketall 1845	Kg pr. person 1835	Kg pr. person 1845
Bergen	31525	33145	2.62	7.39
Christiania	30645	40349	3.59	21.8
Drammen	11125	12688	5.1	23
Kristiansand	11092	12147	2.85	10.4
Trondheim	19163	21756	2.36	11.8

Notat: Folketallene beregnes ut ifra dagens kommunegrenser. «Kg pr. person» oppgir hvor mange kilogram kaffebønner per innbygger som ble importert til tollstedet kjøpstedet var en del av i det gjeldende året.

Av de fem kjøpstedene opplevde fire en befolkningsvekst på en til to tusen mennesker, og det er bare Bergen som opplevde mindre enn ti prosent befolkningsvekst. Christiania på sin side økte med nesten 10.000 innbyggere, eller 33% vekst på ti år. Noe av Christianias hopp fra 366 tonn importert i 1835-38 til 878 tonn i 1844-46 skyldes altså en større befolkningsvekst. Import per innbygger er derfor et mer fruktig sammenlikningsgrunnlag. Importen per innbygger var nokså lik i alle kjøpstedene i 1835, bortsett fra Drammen som skilte seg ut med rundt dobbelt så mye som de andre. Ingen av de andre summene vekker oppsikt sammenliknet med 1794. Christianias gjennomsnitt på 3,59kg var faktisk lavere enn de 6,3kg kaffe per innbygger som ble importert i 1794. På landsbasis hadde importen per innbygger økt fram mot 1835, men i flere av de store kjøpstedene stod det på stedet hvil. Med dette i tankene er den enorme økningen per innbygger de ti neste årene mot 1844-1846 spesielt imponerende. I denne perioden kan det se ut som at det er importen til de største kjøpstedene, spesielt på Østlandet, som driver opp landsgjennomsnittet. 21,8kg til Christiania og 23kg til Drammen er jo ti ganger så mye som landsgjennomsnittet i 1842.

²³³ Statistisk Sentralbyrå, «Folkemengdens bevegelse 1735-2014 [Tabell]». Schweigaard, *Norges Statistikk. Halvdeel 1*, s. 142, 161 & 167. Tvethe, *Norges Statistikk*, s. 114.

Dette tyder på flere ting. For det første økte kaffeconsumet over hele linja. Det ble drukket mer kaffe i alle fem kjøpstedene i 1846 enn i 1835. Selv om Bergen ikke vokste like mye som de andre er det veldig usannsynlig at importen per innbygger kan tredobles fra 2,62 til 7,39 kg per innbygger uten at deler, kanskje mye, av denne kaffen blir konsumert av egen befolkning. For det andre kan det av årene 1844-46 konkluderes med at Christiania og Drammen var blitt ekstremt viktige tollsteder for videresalg av kaffe til innlandet. Der det for tidligere perioder har blitt antatt at det ble solgt kaffe inn i landet, vet man nå garantert at store mengder flyttet seg via Drammen og Christiania. Dette fordi mer enn 20kg kaffe per innbygger er en veldig stor sum, over dobbelt så mye som nordmenn forbruker i dagens Norge med kaffe som er lettere tilgjengelig og billigere enn noen gang før. Det er i praksis umulig at halvparten av denne kaffen ble igjen i kjøpestedet, og det er lite sannsynlig at befolkningen i resten av tollstedet var stor nok til å ta av for slik vekst.

Årsaken til at Christiania og Drammen økte så mye mer relativt til de tre andre kjøpstedene må da være tilgjengeligheten til et stort og relativt befolkningsrikt innland på det mere velstående Østlandet. Det er sannsynlig at også de andre tollstedene videresolgte store deler av sin kaffeimport langs kysten og inn i landet. Omlandene deres var mye mindre tett befolket og mindre velstående, og i tillegg var det dårligere infrastruktur på land nordafjells med fjell og fjorder som hindret handel, dog sjøhandel var godt utbredt. Disse faktorene var med på å dempe kaffeveksten på Sør- og Vestlandet sammenliknet med Østlandet. Det kan også forklare hvorfor Trondheim skjøt fart forbi Bergen etter å ha ligget etter i en årrekke; Trondheim har tross alt et tettere befolket omland enn Bergen.

Veksten nasjonalt og i kjøpstedene spesielt spilte for så vidt en trend i det norske samfunnet mot å forbruke mer av og flere varer og luksusvarer spesielt. Jeg kan gjøre en enkel sammenlikning. Kaffeimporten i 1835 var på 1092 tonn, mens importen av kakao, tobakk og sukker samme året var på henholdsvis 3 tonn kakao, 928 tonn tobakk og 1272 tonn sukker. Det er interessant at det bare ble importert 29 tonn te samme året; selv om te er en lettere vare og det gram for gram trengs mindre te enn kaffe per kopp var kaffe langt mer populært enn te.²³⁴ I 1851 var kaffeimporten oppe i 3919 tonn, mens kakao hadde steget til 11 tonn, tobakk

²³⁴ Schweigaard, *Norges Statistikk. Halvdeel 1*, s. 142.

var oppe i 1144 tonn og sukker hadde vokst sterkt til 4680 tonn.²³⁵ Samtlige fire luksusvarer opplevde vekst i denne siste perioden, og da spesielt kaffe og sukker. Dette siste punktet er spesielt interessant da vi har sett at sukker ofte brukes sammen med kaffe, og innimellom opptil flere skjeer. Det blir noe spekulasjon, men mest sannsynlig begynte flere å bruke sukker til kaffen i denne perioden; de som før ikke hadde hatt råd. Det blir en naturlig konsekvens av at det ble større tilgang på kaffe og sukker i Norge. Kaffens vekst kan ikke forklares kun med at det var større tilgang på kaffe og at kaffen mest sannsynlig ble billigere. Det må i tillegg ha vært en sult i samfunnet etter luksusvarer som sammen med økende velstand drev frem kaffedrikkingen (og forbruket av de andre luksusvarene med den). Til en viss grad var forbruket av luksusvarene da også gjensidig forsterkende, spesielt i den grad det fostret en kultur for forbruk og nytelse i samfunnet.

Selv om det ikke inngår i oppgavens periode kan jeg likevel opplyse om at kaffeimporten passerte 3kg per innbygger i 1854, da et plutselig hopp i kaffeimporten til 5044 tonn kaffe betydde at det kom 3,49kg kaffebønner per innbygger til Norge dette året (med innbyggertall på 1.446.641²³⁶). Kaffeimporten holdt seg rundt det nivået i ca. 15 år. Først på 1870-tallet ble det igjen noe stabil vekst, men ikke på det nivået som var på 1830- og 1840-tallet.²³⁷

4.4 Kapittelkonklusjon

Importen til Nord-Norge var lav rett etter at monopolene ble opphevet, men det var en klar og økende etterspørsel etter kaffe i nord. Bortsett fra Tromsø opplevde to av de tre nordlige tollstedene en jevn vekst fram til flåteranet, da den britisk blokaden i lengre perioder hindret kaffeimporten. Kaffeimporten var internasjonal, og både dansker, nordmenn, svensker, russere, finner og antakeligvis også andre nasjonaliteter tok del i kaffefrakten nordpå. I Sør-Norge tyder mye på at det var en betydelig vekst i kaffeimporten, selv med forstyrrelsene fra de globale konfliktene. Aviser fra samtiden viser at kaffe var tilgjengelig i store mengder fram til krigsutbruddet, og deretter fortsatt i mindre mengder til ca. 1812, mye takket være

²³⁵ Statistisk Sentralbyrå, «Folkemengdens bevegelse 1735-2014 [Tabell]».

²³⁶ Statistisk Sentralbyrå, «Folkemengdens bevegelse 1735-2014 [Tabell]».

²³⁷ Statistisk Sentralbyrå, «Folkemengdens bevegelse 1735-2014 [Tabell]».

lisensperioden og til en viss grad kapring. Det hadde lenge blitt brukt kaffeerstatning i Norge, og de viktigste av disse var sikoriroten bygg, dog det fantes et utall andre varianter.

Etter krigsutbruddet var forbruket av kaffeerstatning høyere enn før og etter krigen, da kaffe i flere perioder var nesten umulig å få tak i. At Danmark-Norge ble dratt med inn i Napoleonskrigene satt en sterk demper på kaffeveksten, noe som gav utslag i at kaffeimporten alt i alt ikke steg sterkt mellom 1794 og 1819. Fra 1829 startet en eksplosiv vekst i kaffeimporten til Norge, noe som ledet til større kaffeforbruk blant større deler av samfunnet samtidig som etterspørselen i seg selv drev opp importen. Deler av denne veksten skyldtes at kaffe var blitt billigere og økonomien bedre, men den sterke veksten fra 1839 skyldes kanskje i hovedsak at tollene ble satt ned fra fem til tre skilling. Veksten kom da delvis av at lavere toll betydde mindre smugling og at mer av kaffen ble registrert, og av at kaffen ble billigere og flere da tok seg råd til den. Perioden 1795-1851 var en noe turbulent tid for kaffeimporten, men utviklet seg til å bli en enormt sterk vekstperiode der kaffeimporten per innbygger gjennom 1830- og 1840-tallet passerte en kg og to kg kaffebønner per innbygger. Kaffe var da definitivt blitt en folkedrikk.

Kapittel 5

Kaffens spres, samt økonomiske og medisinske holdninger

Spredningen av kaffe er temaet i dette kapitlet, spesielt innlands og til områder ikke direkte tilknyttet de lokale tollstedene. Holdninger og reaksjoner som oppstod i møte med kaffen og hvordan disse utviklet seg gjennom perioden analyseres. De tidligere kapitlene dreide seg om import av kaffe målt i talldata, samt analysene av disse. Til en viss grad er også andre kilder som aviser, brev eller Prams reiseskildringer brukt. Dette kapitlet bygger på informasjon hentet fra bygdebøker og andre lignende kilder, for å kartlegge kaffens spredning rundt omkring i landet. Utvikling i holdninger og ideer vil bli belyst fra et mangfold av ulike kildetyper, der aviser, brev og memoarer er noen.

Utfordringene med dette kapitlet ligger i den enorme mengden med data som ligger der ute, men som er vanskelige å finne. En bygdehistorie på tre bind kan for eksempel inneholde én enkelt setning om kaffen på 1800-tallet. Denne setningen kan være ekstremt deskriptiv, inneholde både årstall og forklaring samt kilde, eller den kan være et generelt utsagn om kaffe basert på løse kilder og folkemunne. Utfordringen ligger da i å finne god og troverdig informasjon. Med den tiden som har vært tilgjengelig har det bare vært mulig å se på et lite utvalg og trekke frem noen representative kilder. Dessverre ligger det nok mange skjulte diamanter i databaser, arkiver og på loft rundt omkring i Norge.

5.1 Spredning av kaffe utenfor tollstedene og innenlands

For å undersøke av spredning av kaffe utenfor tollstedene har jeg i første omgang sett på bygdebøker og -beskrivelser. Disse har vært av varierende nytteverdi, men de kan gi et bilde av kaffens spredning ved bruk av noen enkelt- og regionale eksempler.

5.1.1 Regionale eksempler på kaffespredning

At kaffen kom senere i bruk desto lenger vekk fra kysten og tollstedene man kom har hele tiden vært en naturlig teori, og den støttes av bygdehistorie fra Østfold. Gunnar Rodie skrev i

Bygdehistorien 1537-1800 at det knapt var noen som drakk kaffe i Eidsberg i indre Østfold i 1743; en tid da tobakken var utbredt i området ifølge fogd Sigholt.²³⁸ Det absolutte forbudet mot landkremmere ble fjernet i Akershus stift i 1753, og ifølge Gunnar Rodie var kaffe blant de varene som landkremmerne hadde med seg for å selge til innlandets bønder.²³⁹ Jacob Nicolai Wilse, som vi husker fra reiseskildringen av Halden og kaffesmuglingen med svenskene, skal så noen år senere i 1762 ha fått servert kaffe i et juleselskap «...hos en skikkelig og velhavende Bonde...» i Eidsberg.²⁴⁰ Akkurat hvor velstående denne bonden var er vanskelig å si, men en må anta at «skikkelig og velhavende» betød at bonden ikke var blant de fattigste bøndene. At det ble servert kaffe til gjester var nok mye mer vanlig enn å drikke kaffe i hverdagen, så det trenger ikke bety at det var mye kaffe i omløp i Eidsberg på den tiden.

At kaffe fortsatt var nokså sjeldent og antakeligvis ble brukt av de mer bemidlede og til spesielle anledninger ses av området Høland nord for Eidsberg, dagens Aurskog-Høland kommune. Presten Rejer Giellebøl skrev i 1771 en bygdebeskrivelse om Høland der han blant annet beskriver folkets kosthold. Ifølge Giellebøl levde de fleste et simpelt og sparsommelig liv i bygdene i 1771. Han sier at «...de lade sig nøye med hvad de selv have, og ikke skal berige Kiøbstederne med at kiøbe adskillige slags kostbare Føde-Vare, langt mindre Specerier».²⁴¹ Kaffe ble ikke nevnt som en del av folks kosthold. En av grunnene til dette kan ha vært den gjennomsnittlige husstandens økonomi, da øl kun ble servert ved gjestebud og høytider. Det ble ellers drukket myse/valle i Høland.²⁴² Selv om importen til Christiania, Fredrikstad og Halden var i sterk økning i denne perioden tok det lengre tid før kaffen spredde seg mot de indre bygdene ved svenskegrensen.

Situasjonen forandret seg mye fra Wilse og Giellebøl sine tider og frem til Napoleonskrigenes slutt. I 1818 solgte en bonde vest i Eidsberg ved navn Erik Tollefsen Agnes gården til sin svigersønn. Han fikk da en føderådskontrakt der det stod hva han hvert år hadde rett på å få av forskjellige matvarer. I tillegg til hvete og andre varer stod det i denne

²³⁸ Gunnar Rudie, *Bygdehistorien 1537-1800*, (Eidsberg: Eidsberg bygdebok-komité, 1966), s. 217.

²³⁹ Rudie, *Bygdehistorien 1537-1800*, s. 231-233.

²⁴⁰ Rudie, *Bygdehistorien 1537-1800*, s. 217-218.

²⁴¹ Ingjald Reichborn-Kjennerud, Fredrik Grøn & Isak Kobro, *Medisinens historie i Norge*, (Oslo: Grøndahl og Søns Forlag, 1936), s. 109.

²⁴² Reichborn-Kjennerud, Grøn & Kobro, *Medisinens historie i Norge*, s. 109-110.

kontrakten at Erik skulle få 12 pund kaffe om året, samt fire pund sukkerkandis og 20 potter kornbrennevin.²⁴³ Sammenliknet med de simple kårene i Giellebøl sin bygdebeskrivelse i 1771 kan det virke som gården til Erik var noenlunde stor og rik, da Erik fikk rett på to rom med adgang til kjøkkenet, samt at svigersønnen skulle lønne en tjenestepike for han. Det er uansett imponerende at Erik, bosatt midt i Østfold, dog ikke så langt i fra Glomma, i 1818 krevde seks kilo kaffe årlig. Dette er kun tre kilo mindre enn nåtidens gjennomsnittlige forbruk. Dessverre har jeg ikke funnet årstall på kaffebruk i Høland, men en kan likevel konkludere med at kaffe i 1818 hadde vært en del av livet til bønder i indre Østfold en stund. Antakeligvis drakk folk flest ikke like mye kaffe som Erik. I alle fall hos de rike bøndene, embetsmennene og andre viktige personer var det blitt et stort forbruk av kaffe. En bonde som satt greit i det skrev i 1824 i en bisetning at han drakk kaffe; kanskje et tegn på at kaffen var blitt dagligdags?²⁴⁴

Enda lenger inn i landet i Oppland og Hedmark ser man at kaffen kunne komme til et område tidlig om det var bønder med nok ressurser der. Et eksempel er den rike bondekvinnen som serverte kaffe i Ringsaker rundt 1740.²⁴⁵ Antakeligvis kom kaffen raskere til innlandsområdene som hadde hyppigere kontakt med kysten. Ringsaker ved Mjøsa lå i så fall godt til. I *Vardal bygdebok bind 2* nevnes kaffe som en del av livet til bøndene ved festlige anledninger i årene rundt 1800, uten at det nevnes eksakte årstall. Kaffe ble servert ved bryllup, gravøl, auksjoner og til julematen. I tillegg ble det solgt kaffe før og etter kirkemessa, og det skal i 1820-30-årene ha vært en dame ved navn Kari som kanskje solgte kaffe.²⁴⁶ Nøyaktig hvor mye kaffe som ble servert i Vardal, Ringsaker og rundt Mjøsa ved århundreskiftet er vanskelig å si sikkert, da kildeføringen ofte er noe unøyaktig i bygdebøker, og akkurat *Vardal bygdebok bind 2* er i tillegg fra 1930-tallet. Mye tyder likevel på at dette var et område av det norske innlandet der kaffen kom tidlig i bruk, i alle fall ved festlige anledninger.

²⁴³ Helge Frøyset, *Bygdebok for Eidsberg og Mysen. Bind 1: Gårdshistorie*, (Eidsberg: Eidsberg Bygdebokkomité, 1959), s. 350-351.

²⁴⁴ Alexander Bugge, *Våler bygdebok*, (Hamar: Solør-Odals Historielag, 1936), s. 116.

²⁴⁵ Tranberg, *Ringsakboka III*, s. 319.

²⁴⁶ T. Lauvdal, *Vardal bygdebok. II*, (Gjøvik: Eget Forlag, 1930), s.52, 68, 77, 93 & 94.

Det ble også drukket kaffe i Tynset, som ligger dypt i innlandet og langt ifra store elver og innsjøer som Mjøsa. Her nevnes det i 1825 i en kontrakt etter et eiendomssalg at selger, den skrøpelige lensmannen, var ansvarlig for å skaffe seg kaffe selv frem til han gikk av. Etter hans avgang var de lokale gårdene ansvarlige for å gi han 4 pund kaffe hver i året.²⁴⁷ Noe senere, i 1841, ble det inngått ett skillsmisseforlik i Tynset der kona hadde rett på seks pund kaffe i året fra sin eksmann.²⁴⁸ Dette tyder på at Erik i Eidsberg i 1818 var noe bedre stilt enn gjennomsnittsbonden. Paret som inngikk skillsmisse hadde ingen barn, så det er mulig de var bedre stilt enn de fleste. Av Tynset kan det se ut som at kaffe var nokså tilgjengelig i det indre innlandet rundt 1825. Antakeligvis var det da kaffe å få tak i en del tidligere også. Et annet tegn på at det var tilgang på kaffe tidligere er at en mann fra Rendalen noe sør for Tynset i 1813 skal ha kjøpt kaffeservice i Christiania og betalt med tre kjøreokser.²⁴⁹ Denne kilden er dog noe usikker. En mer sikker kilde viser Hutchison til, da omreisende handelsmenn kjøpte større kvanta kaffe av en kjøpmann i Christiania for å selge i områdene rundt Trysil i 1799.²⁵⁰ Mye tyder på at kaffe var tilgjengelig i innlandet tidligere enn først antatt, selv om mengdene ikke nødvendigvis var store.

Spredningen av kaffe nord for Trondheim er ekstra vanskelig å kartlegge, både på grunn av mangel på skrifter om temaet og den sene etableringen av de nordlige tollstedene og dertil mangel på data før 1789. I tillegg er det svært sjeldent og vanskelig å finne tilfeller der det er nedskrevet når kaffen først kom til små bygder. I for eksempel Osen nord for Trondheim er det ikke sikkert at kaffe kom til bygda før i 1828, da kirkevergene kjøpte kaffekopper og kaffekjeler til bruk i kirka.²⁵¹ Likevel er det svært sannsynlig at det har vært kaffe der fra i alle fall starten av 1800-tallet. Da spesielt grunnet det antallet skip som reiste nordover langs kysten.

Det kom kaffe til i nordområdene på ulike måter før 1791. Prester i Tromsø drakk kaffe allerede i 1770-årene, da bevarte regninger viser at kaffe ble bestilt fra Trondheim.²⁵² Et eksempel er å finne i skoginspektør ved Røros, Nicolai Hersleb Ramm, sin reisedagbok. I

²⁴⁷ Ivar A. Streitlien, *Tynset bygdebok: Gard og ætt. Bind 1*, (Elverum: Elverum Trykk A/S, 1972), s. 142-143.

²⁴⁸ Streitlien, *Tynset bygdebok*, s. 86.

²⁴⁹ Olav Nilsen, *Osen bygdebok*, (Osen: Osen Historielag, 1950), s. 113.

²⁵⁰ Hutchison, «Bites, Nibbles, Sips and Puffs», s. 167.

²⁵¹ Nilsen, *Osen bygdebok*, s. 113.

²⁵² Ytreberg, *Tromsø bys historie: Første bind*, s. 76-77.

1789 reiste han til Nord-Norge på Rentekammerets ordre for å utforske landområdene og se an bostedsmuligheter. I dagboken står det at han fikk servert kaffe av en jekteskipper ved navn Abel Ellingsen i Sortland i Vesterålen.²⁵³ En kan ganske trygt anta at flere av de som deltok i skipsfarten mellom Bergen, Trondheim og Nord-Norge i flere år før 1789 hadde med seg kaffe nordpå. Det er sannsynlig at deler av denne kaffen ble spandert på handelskontakter eller delt med andre viktige personer som bodde i Nord-Norge. Gjestfrihet og servering av kaffe er for så vidt noe som går igjen i mange kilder, noe Ramm sin reisedagbok er et eksempel på.

Mangelen på data før 1789 gjør det vanskelig å fastslå når kaffen kom til Nord-Norge, men det kommer fram av de digitaliserte varelistene etter 1789 at det ikke kom store mengder før dette. Mye tyder likevel på at kaffeforbruket i Nord-Norge var høyere og at kaffen kom tidligere og raskere enn antatt. Ramm var for så vidt fornøyd med reisen sin til Nord-Norge, men kommenterte at han syntes det ble brukt for mye kaffe, te og sukker.²⁵⁴ Dette synet ble delt av fogden i Salten, Hans Michael Arnkiel, som i 1791 skrev et brev til Rikskammeret der han klagde på allmuens overforbruk av blant annet kaffe. Bruken av kaffe i Nordland før 1789 steg visst raskt og over kort tid, for Arnkiel kommenterte at forbruket hadde tiltatt «forunderlig hastig».²⁵⁵ Det er spesielt interessant at kaffeforbruket (og overdådigheten generelt) var så stor et godt stykke unna de nordlige tollstedene. Det tyder på at kaffeforbruket i Nord-Norge var godt, om tynt spredd langs kysten, i alle fall hos de mer velstående som væreierne som tjente mye penger på fisket i Nord-Norge og antakeligvis kunne ha midler til tidlig kaffedrikking.²⁵⁶ Det hjalp i så måte at handelsmenn som reise nordover måtte passere Nordland på veien til og fra Troms og Finnmark.

Biskop Mathias Bonsach Krogh var enig i synet på at kaffen kom ganske plutselig til Nord-Norge. Han kommenterte i 1807 at nordlandsfolk ikke levde med slikt luksusforbruk for 30-40 år siden, eller 20-25 år før Fogd Arnkiel klaget til Rikskammeret.²⁵⁷ Av disse utsagnene

²⁵³ Eystein Eggen, *Bardu bygdebok. 1*, (Bardu: Bardu Bygdeboknemd, 1950), s. 118 & 121.

²⁵⁴ Eggen, *Bardu bygdebok. 1*, s. 122.

²⁵⁵ Carl. L. Roshauw, *Samlinger til det norske Folks Sprog og Historie. Udgivne af et Samfund. Bind 5*, (Christiania: Samfundet for det norske Folks Sprogs Historie, 1838), s.664.

²⁵⁶ Jan Eivind Myhre, *Norsk Historie 1814-1905: Å byggje ein stat og skape ein nasjon*, 2. utgave, (Oslo: Det Norske Samlaget, 2015), s. 95.

²⁵⁷ Axel Coldevin, *Bodø bys historie*, (Bodø: Bodø Kommune, 1937), s. 25-27.

kan det virke som at forbruket av kaffe i nord startet så smått på 1770-tallet, og at det tiltok utover 1780-tallet. De digitale varelistene har vist at mengden kaffe som ankom tollstedene i nord i 1791 var relativt små, så det må fortsatt ha vært snakk om mindre mengder kaffe, men det var nok til at flere menn i embetstillinger så seg nødt til å klage. Etter dette viser de digitaliserte varelistene at kaffeforbruket steg jevnt og trutt. En må anta at kaffen gradvis spredde seg langs kysten og innover i landet via landhandel og fastboende som reiste til kjøpstedene. I tillegg var Norges lange kyst alltid sårbar for smugling, så noe av kaffen som endte i allmuens hender var uregistrert. Et eksempel på smugling var i 1818, da tre smuglerskip la til ved kysten utenfor Bodø. Det eksempelet viser at tollvesenet kunne være ute av stand, inkompetente eller uten autoritet til å håndtere smuglere, da tollbetjentene ble skjenket fulle og innelåst i kahytten. Smuglerne ble senere tatt, men ikke før de hadde solgt unna en del varer.²⁵⁸ Ettersom kaffe ble en større del av hverdagen ble det mulig å bestille på hoteller, som for eksempel på madam Rekhoff sitt hotell i Bodø der en kopp kaffe kostet 8 skilling i 1826.²⁵⁹ Til sammenlikning kostet en kopp te 6 skilling og en kopp sjokoladedrikk 12 skilling.

5.2 Holdninger til kaffe og kaffe som drikk

Det manglet ikke på reaksjoner på kaffen i de mange årene mellom Norges første møte med kaffe og oppgavens slutt i 1851, da kaffe var blitt en viktig del av hverdagslivet for mange. Forskjellige grupper og individer reagerte med ulike bekymringer, ofte grunnet i spørsmål om for eksempel moral, økonomi eller helse. Det fantes de som så på kaffens inntog inn i norske hjem med et positivt og åpent sinn, gjerne med medisinske begrunnelser eller med andre positive konsekvenser for samfunnet i tankene. I denne delen skal jeg se på holdninger til og reaksjoner på kaffe, samt hvordan disse utviklet seg gjennom oppgavens periode.

5.2.1 Overdådighetsvaren kaffe

I tidlige tider var det kun eliten, de få ressurssterke, som kunne ta seg råd til varer utover det nødvendige som trengtes for å leve, altså luksusvarer. Dette gjaldt både før og etter at kolonivarene kom på markedet i Norge. Den gradvis økende velstanden, overgangen til

²⁵⁸ Coldevin, *Bodø bys historie*, s. 106-107.

²⁵⁹ Coldevin, *Bodø bys historie*, s. 92-93.

pengeøkonomi og billigere luksusvarer førte til at flere blant allmuen kunne ta seg råd til varer som ikke var livsviktige i hverdagen. Veksten i kaffeimport utover 1700-tallet var symptomatisk på dette fenomenet, der både tilgang og etterspørsel forsterket hverandre. Mange viktige personer rundt omkring i Norge og Danmark begynte å reagere på det som ble ansett som sløsing. Det tradisjonelle synet på luksus var at det var et samfunnsmessig onde som måtte bekjempes.²⁶⁰ I monopoltidens tankemåte, der forbruk av utenlandske luksusvarer representerte et direkte minus for staten og et tap i handelsbalansen, var veksten i blant annet kaffeforbruk uønsket. Allmuen skulle helst leve nøkternt og bruke midlene sine på å forsterke staten gjennom investeringer. Denne tankegangen økte i omfang og styrke blant administrasjonen rundt i landene, samtidig som forbruket av kolonivarer økte. Et eksempel på tidlig misnøye med overforbruk finnes i *Norske Intelligenssedler* nr. 31 30. juli 1766, der Th. Michelsens økonomiske avhandlinger gjengis. Sammen med mange tiltak for å få opp egenproduksjon i landet foreslår han at det skal legges skatt på «virkelig Overdaadighet og Pragt», og nevner som eksempel gjestebud der det serveres kaffe og andre luksusvarer.²⁶¹

I de dårlige økonomiske tidene som fulgte Den amerikanske uavhengighetskrigen kulminerte dette negative synet på unødvendig forbruk til overdådighetsforordningen, som ble innført 20. januar 1783. Dette var en lov som innførte importforbud på en rekke luksusvarer og satte begrensninger på allmuens bruk av andre overflødige varer. Formålet var å hindre at allmuen brukte penger unødige.²⁶² Kaffebønner ble ikke nevnt i den første utgaven.²⁶³ Dette var fordi staten ønsket å ta for seg kaffe i en egen forordning som skulle gjelde spesielt for bondestanden. I *Forordning anlangende Overdaadigheds Indskrænking i Bondestandenet, 12. marts 1783* ble det satt kraftige restriksjoner på bondestandens bruk av kaffe (samt vin og dyre klær), da kaffe i de fleste anledninger ble forbudt. I forordningen står det «Til Bonde-Bryllupper...maae ey være meere end 32 Personer af begge Kiøn...Der maae ey gives meere i det høyeste end 4re Retter Mad, og maae aldeles ey hverken Viin eller Caffé der forbruges».²⁶⁴ Brøt bøndene dette forbudet var straffen en bot på 8 skilling for hver gjest i

²⁶⁰ Gerd Mordt, «Gjestebud og silkeklær – og myndighetenes forsøk på å kontrollere bøndenes forbruk på 1700-tallet», *Lokalhistorisk magasin*, nr. 1 (2011), s. 4.

²⁶¹ Th. Michelsen, «Fortsættelse av Th. Michelsens Oeconomiske Afhandlinger», *Norske Intelligenssedler*, nr. 31 (30.07.1766), s. 2.

²⁶² Hodne & Grytten, *Norsk Økonomi i det 19. århundre*, s.246.

²⁶³ Fr. Timme, *Kongelige Forordninger, aabne Breve og andre trykte Anordninger for Norge: udkomne i Tidsrummet 1648-1814. 2: Inneholdende Aarene 1771-1814*, (Oslo: Cappelen, 1842), s. 96-99.

²⁶⁴ Danmarkshistorien.dk., «Forordning anlangende Overdaadigheds Indskrænking i Bondestanden».

bryllupet. Videre nevnes det at kaffe og vin skulle være forbudt i barsler, barnedåp, ved begravelser og regulær kirkegang, før det avsluttes med «...al Caffè-Drikken blandt Almuen paa Landet skal være forbuden». Hvilken effekt fikk dette i Norge?

Forordningen av 12. mars 1783 ble blant annet utgitt i sin helhet i *Christiansandske Uge-Blade* nummer 43 23. oktober 1783.²⁶⁵ Dette viser at nyheten ble spredt til Norge og at det var en forventning fra staten sin side om at forordningen skulle følges også her til lands. I hvilken grad forbudet ble gjengitt andre steder er vanskelig å si, men det må antas at brev ble sendt til embetsmenn over hele Norge, selv om disse ikke ble gjengitt i andre aviser. Om forbudet fikk noen effekt på folks liv er likevel usikkert. I *Bergens Adressecontoirs Efterretninger* nr. 1 7. januar 1786 står det at Bergens befolkning fikk svar på en oppfordring til kongen der de fikk lov til å bruke sine fine klær over den fastsatte fristen.²⁶⁶ De fikk et positivt svar, da kongen aksepterte at det var dumt å ikke bruke det som var kjøpt. Dette er ikke et bevis på at forordningen fikk noen effekt, men det viser at den var i folks tanker, i alle fall i tankene til embetsmenn som ønsket å følge kongens resolusjoner.

Det kan hende at de bøndene som fikk vite om forbudet ble usikre på forbruket sitt, men det er likevel lite som tyder på at forordningen ble strengt etterlevd i Norge. Dette kan antas ved å se på veksten i kaffeimport fra 1756 til 1785 og til 1790. Kaffebruket blant bønder flest var uansett ennå lav på den tiden, selv om det var tilgang på kaffe ved store anledninger hos mange. Hoff viser at i en spørreundersøkelse sendt til alle Danmarks prester i 1783 fikk staten flest svar som tydet på at vanlige bønder hverken hadde råd til eller drakk kaffe, men at kaffe innimellom ble drukket i bryllup.²⁶⁷ Den store kaffeimporten til Danmark forsynte i hovedsak byene og de bemidlede og ikke bondestanden, og det kan antas at det var likt for Norge. Det må uansett ha vært et problem å håndheve forordningen grunnet den økende tilgjengeligheten av kaffe, da kaffeimport tross alt ikke var forbudt. Det er også eksempler på at der lensmannen forsøkte å håndheve loven kunne lokalbefolkningen bli fiendtlig, som ved to brylluper i Orkdal i 1790 der bryllupsgjestene ble aggressive.²⁶⁸ Mange lensmenn valgte av

²⁶⁵ Christiansandske Uge-Blade, «Forordning, anlangende Overdaadigheds Indskrænkning for Bonde-Standen i Danmark og Norge. Christianborg Slot den 12te Martii 1783», *Christiansandske Uge-Blade*, 4. årgang, nr. 43 (23.10.1783), s. 2.

²⁶⁶ Reventlow Schimmelmann, «Toe og Tyvende Aargang af Efterretninger fra Adressecontoiret i Bergen i Norge: Lørdagen den 7de Januarii», *Bergens Adressecontoirs Efterretninger*, 22. årgang, nr. 1 (07.01.1786), s. 1-2.

²⁶⁷ Hoff, *Den danske kaffehistorie*, s. 103.

²⁶⁸ Mordt, «Gjestebed og silkeklær», s. 4.

forskjellige grunner å ikke håndheve forordningen, andre tok seg betalt for å ikke anmelde mens noen bønder igjen var så velstående at de kunne feire i flere dager og drikke både kaffe og brennevin for deretter ganske enkelt betalte boten, som på Ringsaker på 1790-tallet.²⁶⁹

At det fortsatt var lov å importere kaffe tyder på at kaffeforbruket i seg selv ikke var årsaken til forordningen – staten var ikke fiendtlig mot kaffe som vare – men at staten heller hadde et ønske om å spare bøndene (og dertil også staten) for de utgiftene folk pådro seg ved høyt luksusvareforbruk. At spørreundersøkelsen til prestene tydet på at bønder drakk lite kaffe er også et tegn på at forordningen ønsket å komme bøndene i forkjøpet med et forbud. Den store kaffeimporten til byene må ha skremt staten, og administrasjonen ønsket å hindre at kaffeimporten økte ytterligere om bønder begynte å drikke kaffe. Forordningen av 12. mars 1783 var derfor i hovedsak en økonomisk motivert lov som ønsket å fungere preventivt, selv om moralske tanker om nøkternhet også spilte inn.²⁷⁰

Den 1. mars 1790 innførte Danmark-Norge forbud mot import av kaffesurrogater som sikorirøtter, men også brente kaffebønner.²⁷¹ Det var hovedsakelig grunnet et ønske om at slike varer skulle behandles i hjemlandet, og at kaffe derfor skulle tas inn som råvare. Det var også en underliggende tanke om at kaffesurrogater var en fattigmannskaffe, en billigere variant som kunne stimulere til forbruk blant de fattige i samfunnet. Dette var ikke ønskelig for den danske staten, da de fattige burde bruke sine få midler på egendrift og investeringer i egen fremtid. Interessant nok skulle forbudet mot kaffesurrogater og brente bønner stå mye lenger enn overdådighetforordningen, og den var fortsatt i virksomhet i Norge i 1848.²⁷²

Blant de som klagde på overforbruk blant bondestanden var som nevnt fogden i Salten i Nordland, Hans Michael Arnkiel. Han beklaget seg over den nye trenden og ønsket at noe skulle gjøres med det, og bemerket spesielt kaffeforbruket. I et brev til Rentekammeret skrev Arnkiel i 1791 om sitt syn på utviklingen i forbruk blant allmuen:

²⁶⁹ Mordt, «Gjestebed og silkeklær», s. 5.

²⁷⁰ Danmarkshistorien.dk., «Forordning anlangende Overdaadigheds Indskrænkning i Bondestanden».

²⁷¹ Jacob Henric Schou, *Alphabetisk Register over de Kongelige Forordninger og aabne Breve, samt andre trykte Anordninger, som fra Aar 1670 af ere udkomne*, (København: P. Poulsen 1795), s. 351.

²⁷² Tvethe, *Norges Statistik*, s. 275.

At Overdaadighed paa en forunderlig hastig Maade imellem Almuen i Norlandene har tiltaget, er vel almindelig bekjendt...Paa sine Steder har Caffen faaet saadan Overhaand, at der gives de Bonde-Familier, som neppe lade sig nøie med en Vog om Aaret. At Sukker og Malt bliver brugt i Proportion, er en nødvendig Følge...daglig Erfarenhed og Almuens bestandig tiltagende Fattigdom bærer derom Vidne nok.²⁷³

Det er mange interessante momenter i dette utdraget. Fogd Arnkiel forklarer allmuens fattigdom med overforbruk av kaffe, men også det ekstra forbruk av sukker (og malt) som følger med. Enda et tegn på at forbruk av kolonivarerene fungerte gjensidig forsterkende. At noen bondefamilier, bemidlede eller ei, brukte en våg, eller 17,93kg, kaffebønner i året virker voldsomt.²⁷⁴ Fogd Arnkiel må i så fall med ordet «Bonde-Familie» ha ment større familier på mange mennesker og generasjoner, eventuelt flere gårder som ligger tett og har samme slekt. Det kan også hende at han overdrev for å drive frem poenget sitt, noe som er sannsynlig med tanke på det man vet om nasjonal kaffeimport i perioden. Siden alt tyder på at kaffedrikking var et relativt nytt fenomen i Nord-Norge i 1791 er det usannsynlig at forbruket til allmuen kan ha vært så stort som fogd Arnkiel skulle ha det til. Kaffeforbruket var uansett økende, og kanskje var det den hastigheten på denne veksten i overdådighet som forårsaket Arnkiel sine bekymringer.

Fogd Arnkiel sitt brev vekket oppsikt hos mange. Flere av hans kollegaer og overordnende var enige, men spesielt kjøpmenn avfeide det som et overdrevent budskap fra en vanskelig fogd.²⁷⁵ I 1792 fikk Arnkiel tilsvar fra fogden i nabofogderiet Vesterålen og Lofoten Fogderi, Eiler Hagerup Krog, som sendte svaret sitt til Amtmann Hegge i Nordland Amt. Han skrev: «...fogden [Arnkiel] klager over Overdaadighed hos Bondestanden...Overdaadighed tager virkelig meget til, baade hos Bønderne og Andre, saavel i Klæde og Føde, som i særdeles Drikkevare. Thee og Kaffe bliver og temmelig almindelig.»²⁷⁶ Fogd Krog var enig med Arnkiel om at luksusforbruket var på vei opp, men han var ikke like bastant. Krog sa i brevet at han håpet og trodde at det ikke var like ille som det Arnkiel mente. Han holdt seg til at bruken var i ferd med å bli vanlig blant folk. Han problematiserte Arnkiels løsninger og

²⁷³ Roshauw, *Samlinger til det norske Folks Sprog og Historie*, s. 664.

²⁷⁴ Helge Salvesen & Knut Hofstad, «våg – masseenhed», *Store norske leksikon*, URL: https://snl.no/v%C3%A5g_-_masseenhed 27/02-2018.

²⁷⁵ Roshauw, *Samlinger til det norske Folks Sprog og Historie*, s. 664.

²⁷⁶ Roshauw, *Samlinger til det norske Folks Sprog og Historie*, s. 672-673.

mente det var lite administrasjonen reelt kunne gjøre, spesielt med tanke på den potensielle smuglingen som kunne tilta ved kraftige reaksjoner som forbud. Det var ifølge Krog «...lettere at see et Onde, end at afhjælpe det.»²⁷⁷

En annen som mente at overforbruket i nord var for høyt var Biskop Mathias Bonsach Krogh, som i 1807 bemerket at vanlige folk brukte for mye av sin fortjeneste på lidderligheter. Han argumenterte videre med at handelsmennene hadde skapt en luksusvare blant allmuen som ikke var forsvarlig, og det var for mye kaffe blant vanlige folk.²⁷⁸ Det virker som at det var vanlig å skylde på handelsmennene for allmuens luksusvaner, forbruk og generelle overdådighet. Mange av forfatterne bak de kildene jeg har sett har ment at fattigdommen blant mange bønder skyldtes nettopp slik grådighet.

Det fantes også geistlige i Sør-Norge som hadde sine meninger om kaffekonsumet. Sognepresten i Moss, Hans Henrich Thaulow, utgav i 1795 *Et Raab imod Brændeviin*. Det var en anmodning til kongen og staten om å gjøre noe med brennevinproblemet i Norge, men Thaulow sitt syn på kaffe kommer også godt fram i argumentasjonen. Han forklarte kaffens vanedannende effekt på smaksløkene ved at de som drakk sterk kaffe ikke lenger kunne nyte te, men han sa også at de som hadde sansen for brennevin sjeldent drakk kaffe.²⁷⁹ Brennevin var ifølge Thaulow mye verre enn kaffe og forårsaket mye fordervelse. Han argumenterte videre for at kaffe heller ikke var bra for samfunnet, men at skadene han mente det påførte fedrelandet ikke var sammenliknbart med brennevin. Thaulow sine negative tanker om kaffe virket da å fokusere mer på de potensielle skadelige aspektene av det å konsumere kaffe, heller enn den økonomiske ruinen slike dyre varer kunne påføre bønder og staten. Det er kanskje ikke så rart at en prest fokuserte mer på de sosiale aspektene enn de økonomiske? Hadde det vært opp til Thaulow hadde både brennevin, vin og kaffe vært forbudt.²⁸⁰

Det siste er interessant og ironisk, da sogneprest Thaulow innrømte at han selv drakk kaffe. Han omtalte det som at han var «forfalden til Kaffe-Drik». Som et ledd i argumentasjonen

²⁷⁷ Roshauw, *Samlinger til det norske Folks Sprog og Historie*, s. 672-673.

²⁷⁸ Coldevin, *Bodø bys historie*, s. 25-27.

²⁷⁹ Hans Henrik Thaulow, *Et Raab imod Brændeviin*, (København: Christian Frederik Holm, 1795) s. 18.

²⁸⁰ Thaulow, *Et Raab imod Brændeviin*, s. 38-39.

rundt kaffe og som en problematisering av komplett forbud trakk han fram sin reise i Sverige, som fra 1794 til 1796 hadde en ny periode med kaffeforbud.²⁸¹ Han skrev at mange av de han møtte på, blant annet to kvinner i Gøteborg, sa at de ikke savnet kaffen, men var glad den var forbudt. Selv synes han reisen i Sverige gav han god helse, og at kaffemangelen lot han tenke klarere med roligere hjerte. Han anklaget så griske kjøpmenn for at Sverige måtte avskaffe forbudet på 1750- og 60-tallet, da masse kaffe ble smuglet til landet under forbudstiden. Folket savnet visst ikke kaffen, mente Thaulow.²⁸² Thaulow mente at kaffen ikke burde vært en del av det norske samfunnet, men at det langt ifra var det verste sosiale problemet som fantes i samtiden.

En endelig dom over overdådighetsforordningens effektivitet kom da den ble avskaffet 27. desember 1799. Kongen og hans administrasjon hadde konkludert med at lovene ikke hadde hatt ønsket effekt på bondestanden. Flere norske embetsmenn hadde klaget på at forordningen ikke var tilpasset norske forhold og var på flere punkter urimelig, dog de fleste var uenige av praktiske og ikke prinsipielle årsaker.²⁸³ I tillegg kommenteres det at loven var vanskelig å opprettholde, da eneste måten å håndheve den på var ved hus-ransakninger som kongen ikke ønsket. Det ble likevel lagt til en oppfordring om at «...Landalmuen formanens til anstændig Tarvelighed, uden Tvang» basert på det kongen senere kaller «giensidig hengivenhed».²⁸⁴ Denne oppfordringen ble gjentatt i 1809 under Napoleonskrigen, da de kummerlige kårene Danmark-Norge kunne komme til å erfare ble nevnt. Noe tvang ble ikke gjeninnført under krigen heller. Det virker åpenbart at problemet med allmenn overdådighet fortsatt var viktig for staten, på overflaten begrunnet med altruistiske intensjoner og under overflaten motivert av økonomiske hensyn. Spesielt i en dyr og usikker krigstilstand må hensynet til statens resurser ha stått sterkt.

Overdådighet fortsatte å være et hyppig diskutert tema utover 1800-tallet. Holdningene ble igjen selv om lovene forsvant, og mange beklaget seg over unødvendig luksus. Blant annet klaget Fogd Malth i Østerdalen fogderi i 1820 på at det ble solgt masse luksus og unødvendigheter på Grundsetmarkedet, og i 1845 sendte *Det Nyttige Selskab* i Bergen ut en

²⁸¹ Larson, «Kaffe, alkohol m. m.», s. 37.

²⁸² Thaulow, *Et Raab imod Brændeviin*, s. 39-40.

²⁸³ Mordt, «Gjestebed og silkeklær», s. 6.

²⁸⁴ Timme, *Kongelige Forordninger*, s. 310-311 & 466.

anmodning om at innbyggerne burde bli med i en forening mot «Overdaadighed i Levemaade».²⁸⁵ At slike tanker holdt seg lenge er ikke rart, men det er naturlig å anta at etter hvert som kaffe ble en stadig vanligere del av samfunnet minsket også kritikken, i alle fall etter den første bølgen med motstand. Antakeligvis ble eksplosjonen i import av kaffebønner på 1830- og 1840-tallet et skille i så måte.

5.2.2 Kaffe, medisin og helse

Folks holdninger til kaffebønnene og kaffen som drikk var ikke bare bundet til rent økonomiske bekymringer, være det seg for individet, samfunnet eller staten. Kaffen brakte også med seg overbevisninger og spørsmål knyttet til medisin. Før den moderne legevitenskapen eksisterte det mange tanker og teorier rundt forskjellige varers medisinske egenskaper. Dette kunne gjelde urter fra den nærmeste skog, men det gjaldt også ofte de eksotiske varene som kom fra Østen eller koloniene i vest. Mange leger og lærde innen datidens medisin, men også kvakksalvere og godhjertede overbeviste, trodde på kaffens virkning på menneskets helse – for godt eller for vondt. Hutchison nevner en spørreundersøkelse rettet mot statsansatte i Norge i 1743, der én ansatt kommenterte at kaffe var til medisinsk bruk.²⁸⁶ Voltaire sin lege skal ha sagt til den franske filosofen at kaffe var giftig, mens kollegaen Bernard Fontenelle, som drakk mye kaffe og ble 99 år, skal ha sagt «Si le café est un poison, c'est un poison lent»: «Om kaffe er en gift, så er det en saktevirkende gift».²⁸⁷

Prest Hans Henrich Thaulow sitt utsagn i *Et Raab imod Brændeviin*, der han omtaler hvordan mangelen på kaffe i Sverige gav han bedre helse, er et eksempel på hvordan en prominent norsk mann hadde medisinske innvendinger mot kaffedrikken. Han mente at å gå uten kaffe var godt for hjertet og sinnet. Norske Dr. Gustav L. Baden skrev i sin *Lægevidenskabens historie: en Håndbog* om hvordan kolonivarer var med på å forandre folkets diet. Han nevnte både sjokoladedrikk, kaffe, tobakk og te før han skrev «Alle disse fremmede Drikke gjorde en stor og mærkelig Forandring i den europæiske Diætetik, hvoraf igjen fulgte en Forandring

²⁸⁵ Hodne & Grytten, *Norsk Økonomi i det 19. århundre*, s.246.

²⁸⁶ Hutchison, «Bites, Nibbles, Sips and Puffs», s. 171.

²⁸⁷ Weinberg, *The World of Caffeine*, s. 291.

i de siden herskende Sygdomme.»²⁸⁸ Ifølge han selv gikk mengden nyrestein ned mens antallet som fikk gallestein gikk opp. Folk var i tillegg mer plaget av magesykdommer enn andre inflammatoriske sykdommer. En annen legebok som ble oversatt fra tysk kunne i 1845 fortelle at sterk kaffe kunne gi hemoroider eller irritere de hemoroidene man eventuelt allerede hadde. Det bemerkes i tillegg at kaffe i små mengder fungerer styrkende på tarmene.²⁸⁹ Et balansert syn altså, der små mengder var sunt mens store mengder kan skape eller forverre sykdom. Til sammenlikning var te i den samme boken sett på som kun usunt, i den grad tedrikken skulle irritere nervesystemet når den var varm og svekke nervesystemet når den var kald. Om kaffesurrogater ble det sagt at de også svekket nervesystemet. Likevel ble det anbefalt at de «scrophuløse» som led av hemoroider kunne lage kaffe av eikenøtter istedenfor kaffebønner, da dette visstnok skulle fungere lindrende mot hemoroider.²⁹⁰ Spekulasjoner rundt kaffens medisinske aspekter var ikke forbeholdt kaffe laget av ekte bønner, men kunne også gjelde forskjellige typer erstatningskaffe. Vi minnes at i *Norske Intelligenssedler* nummer 40 20. august 1805 ble kaffeerstatning basert på bygg omtalt som sunt, samt like godt som vanlig kaffe.

I 1836 ble det i Christiania utgitt en bok som het *Almindeligt Huus- og Landapothek, eller Lægen i Nødstilfælde*; en slags guide til medisin for allmuen å benytte seg av inntil en lege kunne møte opp. I denne boken er kaffe nevnt ved flere anledninger. Eikenøtter ble også her nevnt som en spesiell sunn og «meget helbredende» variant av kaffe, og da spesielt for barn med tykk mage og forstoppelse.²⁹¹ Det sies at allerede tjue år før, rundt 1816, var det allmenn kunnskap at kaffe var sunt for barn i sin alminnelighet, og spesielt barn med «Skrophler», altså barn med tuberkuløs affeksjon av lymfekjertlene, skrofulose.²⁹² Forfatteren lurte derfor på hvorfor kaffe ikke ble gitt til barn i større grad. Kaffe basert på kaffebønner ble framsatt som en god motgift mot opium, både avhengighet og for store doser.²⁹³ Som det står: «Kun

²⁸⁸ Gustav Ludvig Baden, *Lægevidenskabens Historie: en Haandbog*, (Christiania: Paa Udgiverens Forlag, 1823), s. 224.

²⁸⁹ F. W. Frank, *Anviisning til at forebygge og helbrede Hæmorrhoider eller den saakaldte flydende og blinde gyldne Aare efter de nyeste Erfaringer af Dr. F. W. Frank. En Haandbog for Ulægekyndige, som lide af ovennævnte Sygdom*, (Christiania: H. T. Winthers Forlag, 1845), s. 17 & 28.

²⁹⁰ Frank, *Anviisning til at forebygge og helbrede Hæmorrhoider*, s. 59.

²⁹¹ C. T. Lutheritz & Richter, *Almindeligt Huus- og Landapothek, eller Lægen i Nødstilfælde*, (Christiania: H. T. Winthers Forlag, 1836), s. 77.

²⁹² Ole Henning Skjønberg, «skrofulose», *Store medisinske leksikon*, URL: <https://sml.snl.no/skrofulose> 01/02-2018.

²⁹³ Lutheritz & Richter, *Almindeligt Huus- og Landapothek*, s. 77.

Kaffe er den sande Modgift mod Opium.»²⁹⁴ Kaffe skulle også fungere godt etter «en umaadelig Nydelse af stærkt Brændeviin».²⁹⁵

Det var i tillegg andre bruksområder for kaffe å finne i *Almindeligt Huus- og Landapothek*. Kaffe kunne gis ved oppvarming av individer som hadde vært nær ved å fryse i hjel. En kopp kaffe hver halve time kunne brukes som motmiddel mot og for å dempe alminnelige astmaangrep. I tillegg var kaffe gunstig ved svak forkjølelse, ved svimmelhet grunnet dårlig mage, eller om man var flegmatisk (kaldblodig og rolig temperament), kald eller rett og slett dorsk.²⁹⁶ Til slutt trekkes kaffens egenskap for å løse opp stein og grus fram som en måte å kvitte seg med ulike «Steensmerter» fra for eksempel nyre- og gallestein.²⁹⁷ Dette siste er kanskje spesielt interessant, da Dr. Gustav Baden oppgav kaffe som en av de diettforandringene som hadde ledet til mindre nyrestein og mer gallestein.

Selv med alle disse positive virkningene av kaffe mente forfatterne av *Almindeligt Huus- og Landapothek* likevel at kaffe ikke burde brukes i dagliglivet, men bare i nevnte medisinske tilfeller. Forfatterne var av den oppfatning at det var sunnere for kroppen å spise «Øllebrød», altså varmt øl til revet brød, og de håpet at folk flest ville gå over til dette og la det erstatte den «udenlandske Kaffe».²⁹⁸ Her fremkommer litt av den skepsisen som fantes til kaffen grunnet dets fremmede og utenlandske elementer. God gammel folkekost var i manges øyne fortsatt best, selv om det kunne være positive helseeffekter ved å bruke kaffen medisinsk. En siste medisinsk virkning mange trodde på i samtiden finnes i *Lærebog i Fødselsvidenskaben for Jordemødre* fra 1844, der en av årsakene til barselsutslett hos kvinner skulle være konsum av sterk kaffe mens kvinnene lå i barselsengen.²⁹⁹ En flust av andre årsaker ble også nevnt, der blant annet tedrikking og varmt sengetøy var blant dem.

Med så mange forskjellige meninger var det ikke nødvendigvis lett å vite hva som var å stole på. Da hjalp det heller ikke at folk kunne ha uærlige hensikter. Et eksempel på slike

²⁹⁴ Lutheritz & Richter, *Almindeligt Huus- og Landapothek*, s. 201.

²⁹⁵ Lutheritz & Richter, *Almindeligt Huus- og Landapothek*, s. 77.

²⁹⁶ Lutheritz & Richter, *Almindeligt Huus- og Landapothek*, s. 77-78.

²⁹⁷ Lutheritz & Richter, *Almindeligt Huus- og Landapothek*, s. 78 & 106.

²⁹⁸ Lutheritz & Richter, *Almindeligt Huus- og Landapothek*, s. 9.

²⁹⁹ F.C. Faye, *Lærebog i Fødselsvidenskaben for Jordemødre*, (Skien: Chr. Lange, 1844), s. 194-195.

snedigheter var det den nederlandske legen Cornelius Bantekoe som stod bak. Han anbefalte visst å drikke opptil hundre kopper te hver dag, men ting tydet på at han stod på lønningslisten til Det Østindiske Kompani som da importerte te til Europa.³⁰⁰ Dette gjelder ikke kaffe direkte, men likhetstrekkene mellom kaffe og te som varer er såpass store at det må ha foreligget lignende hendelser også rundt kaffebønnen. Generelt omtales kaffe og te gjerne tett opp mot hverandre i mange tekster, ofte i sammenheng med brennevin, øl eller sjokoladedrikker. Det virker som at det ofte var ulikt syn på kaffe og te, og dermed trodde mange at virkningene deres var forskjellige.

Av de kildene jeg har brukt er det mye som tyder på at det i første halvdel av 1800-tallet var mer skepsis til te enn til kaffe i Norge. Dette var muligens en konsekvens av at kaffen ble et mye vanligere innslag i allmuens hverdagsliv. Det fremmede, utenlandske ved disse to varene var uansett med på å mistenkeliggjøre dem i enkelte individer og gruppers øyne. De medisinske meningene om kaffen var delte, og varierte fra lege og lekmanns overbevisning om dens helsebringende effekt til teorier om hvordan kaffen kunne frembringe sykdommer eller forårsake ubalanse i kroppens forskjellige systemer. Folk flest så nok på kaffe som sunt i alminnelige doser, men som med så mye annet var kaffe usunt i store mengder.

5.3 Kapittelkonklusjon

Spredningen av kaffe inn i landet viser et klart mønster, der bygder i direkte tilknytning til tollstedene, kysten eller elver og innsjøer som Glomma og Mjøsa konsumerte kaffe i større mengder tidligere. Ringsaker og Eidsberg er de beste eksemplene på dette, da kaffe var til stede i disse bygdene fra i hvert fall 1740 og 1762 og var blitt en del av hverdagslivet for mange rundt århundreskiftet. I innlandsbygder som Tynset og Høland uten slike tilknytninger begynte kaffekonsumet senere, og forbruket steg betydelig først etter Napoleonskrigene og fra 1830-tallet av spesielt. Kaffespredningen innenlands startet tidligere desto mer og oftere bygdene hadde kontakt med tollstedene. I tillegg kan mye tyde på at i små og avsidesliggende bygder drakk de mer velstående innbyggerne kaffe til spesielle anledninger før 1800-tallet, og kaffeforbruket var størst når det var ulike sosiale anledninger av varierende størrelser.

³⁰⁰ Baden, *Lægevidenskabens Historie*, s.224.

Holdningene til kaffen var mange og delte. I starten og spesielt etter 1780 var den generelle oppfatningen blant embetsmenn at kaffe var en unødvendig luksusvare, og det var flere som kritiserte allmuens kaffeforbruk. Flere hadde en oppfatning om at kaffeforbruket var med på å gjøre folk fattige. Det ble ofte klaget og skyldt på kjøpmennenes grådighet.

Overdådighetsforordningen av 1783 var et forsøk på å begrense blant annet kaffeforbruket i bondestanden. Dette var en økonomisk motivert forordning, men den viste seg å ha liten effekt og var vanskelig å håndheve. Det fantes mange synspunkter på kaffens medisinske effekt, men generelt var kaffen i Norge ansett som sunnere enn te og brennevin. Dette betydde ikke at det ikke var skepsis til kaffen, noe som virker å ha vært forårsaket av dens fremmede, utenlandske natur. Etter Napoleonskrigene og frem mot 1851 var det fortsatt de som så ned på overforbruk, men kaffedriking ble mindre kritisert ettersom kaffen ble en stadig større del av samfunnet. Årene etter 1829 ble viktige i så måte, både for holdningene til kaffen og for kaffens spredning innenlands, da kaffeimporten økte så mye fra 1829 at kaffen ble vanligere og drukket mer i alle deler av det norske samfunnet. Det var vanskeligere å kritisere og mistenkeliggjøre en folkedrikk.

Kapittel 6

Konklusjon

I denne oppgaven har jeg sett på utviklingen i kaffeimport til Norge fra dens spede begynnelse på tidlig 1700-tallet til 1830- og 1840-tallenes eksplosive vekst. Importen har blitt undersøkt og analysert, men fremst av alt forsøkt presentert i den mest detaljerte grad det har latt seg gjøre basert på de transkriberte varelistene. Kaffeimporten til Norge startet så smått sent på 1600-tallet, og det er tegn på at kaffen var kommet til Norge i Christiania før 1694. Flere norske handelsmenn, tollbetjenter, embetsmenn med utdannelse fra København og omreisende sjømenn hadde ved århundreskiftet smakt kaffe.

Likevel var veksten i kaffeimport til Norge relativt lav gjennom hele den første halvdel av 1700-tallet, i alle fall i forhold til den senere utviklingen. Et eksempel på vekst har man i Trondheim, som fra 1724 til 1733 gikk fra åtte til 237 pund importert kaffe. Importen på landsbasis lå i 1733 på 1424 pund kaffe. Årsakene bak den lave veksten lå i en kombinasjon av kaffens dyre pris og det faktum at produksjonen av kaffe fortsatt var relativt lav i koloniene. Så godt som all kaffe på et tidlig stadium kom fra fremmede steder, og Norge lå i utkanten av Europa og ble nedprioritert til fordel for blant annet København. Det var bare de mest velstående som drakk kaffe i Norge på denne tiden, foruten de som drakk kaffe på internasjonale reiser.

Fra 1756 og 1762 begynte importen å skyte fart, da så godt som alle tollstedene har registrert import av kaffe i denne perioden. Importen gikk fra 45.729 til 59.932 pund kaffe på seks år, selv uten tall fra Bergen i 1762. Bergen var i 1756 den største importøren av kaffe, men Christiania og Trondheim lå ikke altfor langt etter. Av importen til Halden i 1762 kommer det klart fram hvor mye kaffeimporten kunne bli påvirket av internasjonale faktorer, da kaffeforbudet i Sverige drev importen til Halden opp i rekordstore mengder da kjøpmenn i Halden handlet kontrabandvarer med svenskene. Veksten i kaffeimport mellom 1762 og 1786 hadde vært høy, da importen i 1786 var kommet opp i hele 573.663 pund kaffe. Den nasjonale gjennomsnittlige importen var likevel fortsatt relativt lav, på kun 356 gram per

innbygger i 1786. Til sammenlikning var importen til Christiania i 1788 på 4,79kg kaffebønner per innbygger.

Kaffeimporten til Nord-Norge hadde i dette tidsrommet så smått begynt. Det var ellers innenrikshandel av kaffe mellom norske havner, men den virket å være lav og antakeligvis ble kun små deler av denne frakten registrert i varelistene. Generelt er trenden mellom 1733 og 1786 at den nasjonale importen lå cirka 20-23 år etter importen til de tre største tollstedene, Bergen, Christiania og Trondheim. Antakeligvis betyr dette at innbyggerne ved de større tollstedene drakk en del kaffe, både de velstående og de med ekstra midler å bruke på luksusvarer. Forbruket blant alminnelige folk var fortsatt lavt, spesielt på bygda. At mange velstående drakk kaffe kan en se av importen av kaffeutstyr. Kaffekverner, kaffekopper og -krus ble ujevnt importert. Slike varer kom ofte i store mengder, som i 1754 da det kom 2560 te- og kaffekopper til Christiania, og var forbeholdt de bemidlede i samfunnet. Det som fantes av kaffedrikkere blant allmuen drakk nok kaffe fra det de hadde av vanlig krus, og de knuste bønnene i simple mortere.

I årene som fulgte 1786 kom et eksempel på kaffehandelens sårbarhet. Den franske revolusjonen og revolusjonen på Haiti forstyrret internasjonal handel og produksjon, noe som slo ut i flere år med lav kaffeimport til Norge. Dette førte til at importen i 1794 var lavere enn i 1786, altså 514.443 pund kaffebønner. Utviklingen i kaffeimporten til Nord-Norge fra 1789 til 1807 viser at kaffeimporten steg i enkelte deler av Norge frem til Danmark-Norges inntreden i Napoleonskrigene og den britiske blokaden kvalte den norske kaffeimporten. Fallet i kaffeimport til Danmark kan tyde på at importen til Norge som helhet ikke steg spesielt i denne perioden.

Napoleonskrigene satt en effektiv demper på både den norske importen og kaffeøkonomien som helhet. Kaffeimporten var i 1819 oppe i kun 973.970 pund kaffe til Norge eller 477 tonn, noe som tilsvarte 502 gram kaffebønner per innbygger. I tillegg var Norge etter krigen i økonomisk knipe, noe som videre hindret importen av luksusvarer som kaffe. Selv om man tar hensyn til at vekst nødvendigvis må flate ut, skulle importen av kaffe basert på trenden mellom 1733 og 1786 ha ligget på nærmere 3-4kg per innbygger i 1819. Fra 1829 opplevde

Norge en eksplosjon i kaffeimporten, selv med en økning i tollavgiften fra tre til fem skilling per pund i 1833. Det ble passert 1kg import per innbygger i 1836 med en import på 1328 tonn, og i 1842 passerte importen 2kg per innbygger med en import på 2606 tonn. I oppgavens toppår, 1848, var importen oppe i 2,91kg kaffebønner per innbygger, altså 3948 tonn importerte kaffebønner. Det var spesielt sterk vekst på Østlandet, da Christiania og Drammen importerte over 20kg kaffe per innbygger i perioden 1844-1846. Disse to tollstedene hadde blitt veldig viktige for videresalget av kaffen, blant annet inn i landet. Årsakene bak den sterke veksten lå nok i en blanding av at kaffen var blitt billigere, høyere produksjon av kaffe og at Norge hadde bedre økonomiske forhold enn rett etter Napoleonskrigene.

Spredningen av kaffe til tollstedene har vært relativt enkel å kartlegge for de periodene jeg har hatt tilgang på digitale varelistene, statistikk fra SSB eller andre forfattere. Det har vært vanskeligere å fastsette kaffens spredning inn i landet og til regionene. Kaffen ble først introdusert langs kysten og til områdene som lå i umiddelbar nærhet til de store tollstedene. De som direkte eller indirekte hadde kontakt med utlandet drakk kaffe først. Når det gjelder konsum av kaffe i innlandet virker det klart at nordmenn først drakk kaffe i de områder der det var kontakt med kysten eller som lå i umiddelbar nærhet til kysten. Eksempler på områder som fikk kaffe relativt tidlig er Ringsaker ved Mjøsa og Eidsberg ved Glomma. De som drakk kaffe tidlig var ofte de velstående i samfunnet: embetsmenn, geistlige eller rike bønder.

Kaffen var fra 1800 definitivt på vei inn også til de indre avsidesliggende strøk. Ofte startet kaffeforbruket et sted ved at noen rike drikker kaffe, så begynner folk flest å drikke kaffe til spesielle anledninger som bryllup, gravøl og senere også ved vanlig kirkegang. Et salgsoppgjør i 1825 og et skilsmisseforlik i 1841, begge i Tynset, der en årlig mengde kaffe var inkludert i betingelsene, viser at kaffe var blitt en del av folks hverdagsliv i indre Norge etter Napoleonskrigene. At kaffe inkluderes i salgsoppgjør finnes det et eksempel på også i Eidsberg i 1818. Fra 1830 og mot 1851 må det også i innlandet ha vokst fram et forbruksmønster der folk flest drakk kaffe også til hverdags. Dette ser man av den eksplosive veksten i kaffeimport i perioden og flere kildeeksempler som for eksempel fra Tynset. Kaffen kunne godt være tynn og folk kokte gjerne opp igjen brukt kaffebrut. Med andre ord ble det antakeligvis drukket flere kopper kaffe per kilo kaffe enn i dag, spesielt på bygda.

Kaffe ble helt siden begynnelsen sett på som noe fremmed og unødvendig luksus. Mange klaget over at kaffeforbruket skapte fattigdom og mente at drivkraften bak kaffeveksten var griske kjøpmenn. Overdådighetsforordningen av 1783 var et forsøk fra den danske staten på å begrense kaffeforbruket blant bondestanden før den fikk fotfeste. Den viste at staten mente at det eksisterte et kaffeproblem, men at staten var mer motivert av økonomiske hensyn enn av et hensyn til bøndernes moral. Ønsket fra staten sin side var at allmuen skulle spare penger, og forordningen var hovedsakelig ment å være preventiv. Mange fogder bekymret seg over overforbruk av kaffe. Et eksempel er fogd Arnkiel som argumenterte i 1791 for å begrense kaffeforbruket, fordi han var bekymret over utviklingen i Nord-Norge. Flere kollegaer var enige om at det fantes et overdådighetsproblem, men ikke alle mente at det var mye en kunne gjøre uten å utsette seg for smugling og liknende forbrytelser. Andre mente at kaffen var et problem for samfunnet, blant annet sogneprest Hans Henrich Thaulow som i sitt *Et Raab imod Brændeviin* omtalte kaffen som dårlig for helsa, dog ikke like ille som brennevin. Overdådighetssynet vedvarte utover 1800-tallet, men selve forordningen viste seg lite effektiv og ble i 1799 opphevet. Det var vanskelig å kontrollere befolkningens forbruk uten å ty til unødvendig makt.

Når det gjaldt kaffens effekt på helsa var meningene mange og delte. I annonser og artikler fra tidlig 1800-tallet ble kaffe omtalt som både sunt og godt. Flere legebøker og manualer fra samtiden presenterte kaffe som noe som kunne potensielt være usunt. Blant annet kunne kaffe forårsake hemoroider og utslett, og spesielt overforbruk ble ansett som farlig. Kaffe ble også anbefalt som medisiner, blant annet mot opium og astma, men spesielt til kontrollering av temperament og til barn med skrofulose. Kaffesurrogater ble ofte brukt, spesielt under Napoleonskrigen og blant fattige, og de medisinske meningene var også her delte. Bygg var sunnere enn sikorirøtter, og kastanjenøtter ble presentert som det sunneste alternativet til kaffe. Det er interessant at kaffe i Norge ble ansett som sunnere enn te, spesielt siden te hadde vært så stort i Danmark. En må anta at den store veksten i kaffeimport fra 1830-tallet av gradvis forandret folks syn på kaffen til det mer positive eller nøytrale.

For denne oppgaven har de transkriberte varelistene, basert på de originale tollprotokollene, vært uunnværlige som kilder, sammen med Tvethe, Schweigaard og SSB sine data for perioden etter Napoleonskrigene. Selv om de har sine svakheter og unøyaktigheter hadde det

vært umulig å gjennomføre denne kartlegging av kaffeimporten uten dem. Andre kilder fra samtiden som anslår kaffeimporten, som fogd Arnkiel sitt brev eller artikkelen i *Norske Intelligenssedler* nummer 40 20. august 1805, har i beste fall vist seg å være unøyaktige, i verste fall antakeligvis beviste overdrivelser. Når man kartlegger kaffeimporten i enkeltår for så mange tollsteder vil det selvsagt være usikkerhetsmomenter og lokale svingninger forårsaket av alt fra skipsforlis til importforbud i Sverige. Likevel har undersøkelsene og kildene vært fruktbare, da det undersøkes over så mange år og tollsteder at trendene blir klare. Undersøkelsene baserer seg uansett på minimumsdata grunnet ulike former for tollsvik.

De mest ekstreme avvikene har stort sett latt seg undersøke og forklare. En enda grundigere undersøkelse av kaffeimporten og avvik i alle tollstedene for alle år er godt utenfor denne oppgavens dimensjon og ville også ha krevd store mengder lokalkunnskap med tanke på oppgavens tidsspenn. Skulle det vært gjort videre undersøkelser kunne det vært mest spennende å se på ett enkelt tollsted av gangen og undersøkt kaffeforbruket der i detalj. Ellers kan de digitale varelistene med hell brukes til å kartlegge importen av en mengde andre varer, og videre forskning på tollprotokollene i andre år vil kunne gi en mengde interessante data.

De andre kildene har nødvendigvis ikke blitt brukt i like stor grad som de digitale varelistene. Bygdebøkene har vært fine til å illustrere utvikling og komme med enkelte eksempler, men har bare unntaksvis vært brukbare til å fastsette årstall for kaffens inntog til en bygd eller et område. Ofte har de blitt skrevet mer generelt og med noe tvilsom kildeføring. Aviser, brev og andre liknende kilder har vært givende for å se på holdninger, kaffens plass i samfunnet og liknende, men har ikke i seg selv gitt noen detaljer om mengden på kaffeimporten. Sammen med de kvantitative kildene har disse likevel latt meg undersøke og analysere kaffeimportens utvikling i Norge fra 1694 til 1851. Kaffen har hatt en økende rolle i det norske samfunnet siden 1700-tallet, og det er ikke uten grunn at stortingspolitiker Balstad i 1851 under forhandlinger om tollsatsene argumenterte mot tollforhøyelse av kaffen. Da «...var kaffe blevet en Fornødenhedsvare for Menigmand.»³⁰¹ Kaffe var blitt en nødvendighetsartikkel.

³⁰¹ J. Cappelen m.fl., *Storthings-Efterretninger: 1836-1854, udgivne efter offentlig Foranstaltning. 3die Bind, indeholdende Forhandlingerne paa tolvte ordentlige Storthing 1848 og trettende ordentlige Storthing 1851*, (Christiania: Jacob Dybwad Forlag, 1904), s. 954.

Bibliografi og kildeliste

Bibliografi

Dyrvik, Ståle m.fl.. *Norsk Historie 1536-1814: Vegar til sjølvstende*. Oslo: Det Norske Samlaget, 2011.

Dyrvik, Ståle. *Norsk økonomisk historie 1500-1970: 1500-1850*. Bergen: Universitetsforlaget, 1979.

Hagset, Martin. *Kaffeimport til Norge, 1733-1794*. Fordypningsoppgave, Universitetet i Oslo, 2016. URL: <http://tidvis.no/tollistene/formidling/04/05-2018>.

Hodne, Fritz & Ola H. Grytten. *Norsk Økonomi i det 19. århundre*. Bergen: Fagbokforlaget, 2000.

Hoff, Annette. *Den danske kaffehistorie*. Høbjerg: Wormianum & Den Gamle By, 2015.

Hornby, Ove. *Danmarks Historie: Kolonierne i Vestindien*. København: Politikens Forlag, 1980.

Hutchison, Ragnhild. «Bites, Nibbles, Sips and Puffs: new exotic goods in Norway in the 18th and the first half of the 19th century». *Scandinavian Journal of History*, vol. 36, nr. 2 (mai, 2011): s. 156-185.

Johnsrud, Torstein. «Finnmarkshandelen i en brytningstid 1789–1811: Hva kan toll-listene fortelle?». *Heimen*, vol. 54, nr. 1 (2017): s. 28-42.

Jørgensen, Hans-Jørgen. *Det Norske Tollvesens historie: Fra Middelalderen til 1814*. Oslo: Tolldirektoratet, 1969.

Lund, Carl. *Det Norske Tollvesens historie: Fra 1814 til 1940*. Oslo: Tolldirektoratet, 1977.

Mordt, Gerd. «Gjestebud og silkeklær – og myndighetenes forsøk på å kontrollere bøndernes forbruk på 1700-tallet». *Lokalhistorisk magasin*, nr. 1 (2011), s. 4-6.

Myhre, Jan Eivind. *Norsk Historie 1814-1905: Å byggje ein stat og skape ein nasjon*. 2. utgave. Oslo: Det Norske Samlaget, 2015.

Pendergrast, Mark. *Uncommon Grounds: The History of Coffee and How It Transformed Our World*. New York: Basic Books, 2000.

- Scharling, Henrik. *Norsk Idyll: Udtog af en strasborger kjøbmands oplevelser i aaret 1700*. København: Det Schønbergske Forlag, 1906.
- Thirsk, Joan. *Economic Policy and Projects: The Development of a Consumer Society in Early Modern England*. Oxford: Clarendon Press, 1978.
- Tschudi-Madsen, Stephan. *På nordmanns vis: Norsk Folkemuseum gjennom 100 år*. Oslo: Aschehoug & Co, 1993.
- Vigeland, Nils P.. *Norge på havet: Første bind*. Oslo: Nasjonalforlaget, 1953.
- Vries, Jan de. «The Industrial Revolution and the Industrious Revolution». *The Journal of Economic History*, vol. 54, (juni, 1994): s. 249-270.
- Walvin, James. *Fruits of empire: exotic produce and British taste, 1660-1800*. New York: Macmillian, 1997.
- Weinberg, Bennet. *The World of Caffeine: The Science and Culture of the World's Most Popular Drug*. New York: Psychology Press, 2001.

Kilder

- Baden, Gustav Ludvig. *Lægevidenskabens Historie: en Haandbog*. Christiania: Paa Udgiverens Forlag, 1823.
- Cappelen, J., H. A. Halvorsen, H. Meinich & Arnet Olafsen. *Storthings-Efterretninger: 1836-1854, udgivne efter offentlig Foranstaltning. 3die Bind, indeholdende Forhandlingerne paa tolvte ordentlige Storting 1848 og trettende ordentlige Storting 1851*. Christiania: Jacob Dybwad Forlag, 1904.
- Eide, Henrik O. *Til sjøs under Napoleonskrigene: en norsk sjømanns opplevelser 1802-1854*. Oslo: H. Aschehough & co (W. Nygaard), 1936.
- Faye, F.C. *Lærebog i Fødselsvidenskab for Jordemødre*. Skien: Chr. Lange, 1844.
- Frank, F. W. *Anviisning til at forebygge og helbrede Hæmorrhoider eller den saakaldte flydende og blinde gyldne Aare efter de nyeste Erfaringer af Dr. F. W. Frank. En Haandbog for Ulægekyndige, som lide af ovennævnte Sygdom*. Christiania: H. T. Winthers Forlag, 1845.

- Historiske toll- og skipsanløpslister. *Databaser: Transkriberte varelister*. Samtlige digitale varelister fra alle tollstedene i perioden 1724-1810.
URL nettside: https://lokalhistoriewiki.no/wiki/Forside:Historiske_toll-_og_skipsanl%C3%B8pslister
URL varelistedatabase:
<https://databaser.lokalhistoriewiki.no/customs/CustomsLists.jsp> 04/05-2018.
- Larson, Alf. «Kaffe, alkohol m. m.». *Svensk Kemisk Tidskrift* 28. årgang, (1914) s. 37. URL: <http://runeberg.org/svkemtid/1914/0041.html> (12/03-2018).
- Lindman, C. A. M.. *Nordens Flora: 10, Plansjene 633-663*. Oslo: Gyldendal Norsk Forlag, 1977.
- Lutheritz, C. T. & Richter. *Almindeligt Huus- og Landapothek, eller Lægen i Nødtilfælde*. Christiania: H. T. Winthers Forlag, 1836.
- Pram, Christen. *Kopibøker fra reiser i Norge: 1804-1806. Utgitt som festskrift til Sigurd Grieg på 70-årsdagen 22. August 1764*. Oslo: Norske kunst- og kulturhistoriske museer, 1964.
- Reichborn-Kjennerud, Ingjald, Grøn, Fredrik & Isak Kobro. *Medisinens historie i Norge*. Oslo: Grøndahl og Søns Forlag, 1936.
- Schou, Jacob Henric. *Alphabetisk Register over de Kongelige Forordninger og aabne Breve, samt andre trykte Anordninger, som fra Aar 1670 af ere udkomne*. København: P. Poulsen 1795.
- Schweigaard, Anton Martin. *Norges Statistik. Halvdeel 1: Indledning – Næringsveie – Befolkning*. Christiania: Johan Dahl, 1840.
- Statistisk Sentralbyrå. *Historisk Statistikk 1968*. Oslo: Statistisk Sentralbyrå, 1968.
- Thaulow, Hans Henrik. *Et Raab imod Brændeviin*. København: Christian Frederik Holm, 1795.
- Timme, Fr. *Kongelige Forordninger, aabne Breve og andre trykte Anordninger for Norge: udkomne i Tidsrummet 1648-1814. 2: Inneholdende Aarene 1771-1814*. Oslo: Cappelen, 1842.
- Tvethe, Maximilianus Braun. *Norges Statistik*. Oslo, Tønsberg Forlag, 1848.

Wilse, Jacob Nicolai. *Physisk, oeconomic og statistisk Beskrivelse over Spydeberg Præstegield og Egn i Aggershuus-Stift udi Norge, og i Anledning deraf adskillige afhandlinger og Anmerkninger*. Oslo: S. C. Schwach, 1779.

_____. *Reise-Iagttagelser i nogle af de nordiske Lande, med Hensigt til Folkenes og Landenes Kundskab: Anden Deel*. København: S. Poulsens Forlag, 1791.

Bygdebøker

Abrahamsen, Olav Arild. *Farsund bys historie: En by blir til. Fra stedets oppkomst til 1850. Første bind*. Farsund: Farsund Kommune, 1997.

Bugge, Alexander. *Våler bygdebok*. Hamar: Solør-Odals Historielag, 1936.

Coldevin, Axel. *Bodø bys historie*. Bodø: Bodø Kommune, 1937.

Eggen, Eystein. *Bardu bygdebok. I* Bardu: Bardu Bygdeboknemd, 1950.

Frøyset, Helge. *Bygdebok for Eidsberg og Mysen. Bind 1: Gårdshistorie*. Eidsberg: Eidsberg Bygdebok-komité, 1959.

Lauvdal, T. *Vardal bygdebok. II*. Gjøvik: Eget Forlag, 1930.

Nilsen, Olav. *Osen bygdebok*. Osen: Osen Historielag, 1950.

Rogstad, Carl. *Cristopher Hvidt og hans samtid: Sandefjords fremste mann under Napoleonskrigene og de vanskelige etterkrigsårene*. Sandefjord: Sandefjord Kommune, 1996.

Roshauw, Carl. L. *Samlinger til det norske Folks Sprog og Historie. Udgivne af et Samfund. Bind 5*. Christiania: Samfundet for det norske Folks Sprogs Historie, 1838.

Rudie, Gunnar. *Bygdehistorien 1537-1800*. Eidsberg: Eidsberg bygdebok-komité, 1966.

Sivertsen, Jørgen. *Hammerfest: 1789-1914*. Hammerfest, Kommunen, 1973.

Streitlien, Ivar A. *Tynset bygdebok: Gard og ætt. Bind 1*. Elverum: Elverum Trykk A/S, 1972.

Tranberg, Anna. *Ringsakboka III: Korn og klasseskille 1660-1840*. Moelv: Brøttum-Ringsaker-, Veldre historielag, 1993.

Ytreberg, Nils A.. *Handelsteder i Finnmark: historie, handelsliv, reise og fest*. Trondheim: F. Bruns Bokhandels Forlag, 1942.

Ytreberg, Nils A.. *Tromsø bys historie: Første bind*. Tromsø: Tell forlag, 1946.

Aviser

Berg, N. «Mandagen den 13. Febr...», *Kristiansands Adresse-Kontoirs Efterretninger*, 20. årgang, nr. 4 (27.01.1809) s. 3.

Budstikken. «Kongl. Approbation paa en af Sogneselskabet i Biri-Sogn indgaaet Forening, anggaaende Tarvelighed m.m.», *Budstikken*, nr. 63 (15.10.1813) s. 1-2.

Christiansandske Uge-Blade. «Forordning, anlangende Overdaadigheds Indskrænkning for Bonde-Standen i Danmark og Norge. Christianborg Slot den 12te Martii 1783.». *Christiansandske Uge-Blade*, 4. årgang, nr. 43 (23.10.1783) s. 2.

Clandsen, Peter C. «Til Kiøbs». *Trondhjems borgerlige Realskoles allene privilegerede Adressecontoirs Efterretninger*, nr. 100 (15.12.1807) s. 1.

Kristiansands Adresse-Kontoirs Efterretninger. «At et Kaper-Rehderie...», *Kristiansands Adresse-Kontoirs Efterretninger*, 20. årgang, nr. 31 (04.08.1809) s. 1.

Kristiansands Adresse-Kontoirs Efterretninger. «Indkomne Skibe». *Kristiansands Adresse-Kontoirs Efterretninger*, 18. årgang, nr. 20 (15.05.1807) s. 4.

Lø mold, O. N.. «Efter Requisition...» *Trondhjems borgerlige Realskoles allene privilegerede Adressecontoirs Efterretninger*, nr. 94 (22.11.1808) s. 3-4.

Michelsen, Th.. «Fortsættelse av Th. Michelsens Oeconomiske Afhandlinger.». *Norske Intelligenssedler*, nr. 31 (30.07.1766) s. 2.

Norske Intelligenssedler. «Maaden hvorpaa at lave Kaffe af Bygmalt istedetfor Kaffeønner». *Norske Intelligenssedler*, nr. 40 (20.08.1805) s. 5.

R., J. P.. «Endvidere nogle Ord om Kaffe-Erterne», *Morgenbladet*, nr. 182 (01.07.1819) s 1.

Schimmelman, Reventlow. «Toe og Tyvende Aargang af Efterretninger fra Adressecontoiret i Bergen i Norge: Lørdagen den 7de Januarii.» *Bergens Adressecontoirs Efterretninger*, 22. årgang, nr. 1 (07.01.1786): s. 1-2.

Tiden. «Udenlandske Efterretninger. Af Dagen.», *Tiden*, nr. 18 (20.10.1813) s 1.

Wulfsberg, J. «De Foranstaltninger der bleve...», *Norske Intelligenssedler*, nr. 13 (14.02.1806.) s.1

Internett

Danmarkshistorien.dk. *De Vestindiske Øer (Dansk Vestindien)*. Aarhus Universitet. URL: <http://danmarkshistorien.dk/leksikon-og-kilder/vis/materiale/de-vestindiske-oeer-dansk-vestindien/> (27/11-2017).

Danmarkshistorien.dk. *Forordning anlangende Overdaadigheds Indskrænkning i Bondestanden, 12. marts 1783*. Aarhus Universitet. URL: <http://danmarkshistorien.dk/leksikon-og-kilder/vis/materiale/forordning-anlangende-overdaadigheds-indskraenkning-i-bondestanden-12-marts-1783/> (27/02-2018).

Danmarkshistorien.dk. *Trankebar, 1620-1845*. Aarhus Universitet. URL: http://danmarkshistorien.dk/leksikon-og-kilder/vis/materiale/trankebar/?no_cache=1&cHash=422ded229ae13a31335e3cb4bb4d81c6 (27/11-2017).

Farestveit, Helene. *Import av kaffe og kaffemaskiner: Uten kaffe stopper Norge*. Statistisk Sentralbyrå, 06.07-2011. URL: <https://www.ssb.no/utenriksokonomi/artikler-og-publikasjoner/uten-kaffe-stopper-norge> (01/05-2018).

Hutchison, Ragnhild. *Toll-lister og 1700-tallet: skal det være en kopp kaffe?*. URL: <https://forskning.no/blogg/ragnhild-hutchisons-blogg/kaffe-1700-tallet-og-tollistene> (26/01-2018).

_____. *Trender i de norske kjøpstedenes utenrikshandel*. URL: <http://forskning.no/blogg/ragnhild-hutchisons-blogg/trender-i-de-norske-koepstedenes-utenrikshandel-1786-1790-en> (26/01-2018).

Johansen, Per Kristian. *Sikori*. NRK, 16.05-2005. URL: <https://www.nrk.no/kultur/sikori-1.896361> (11/01-2018).

Lokalhistoriewiki.no. *Leksikon: Daler*. URL: <https://lokalhistoriewiki.no/wiki/Leksikon:Daler> (02/02-2018).

Lokalhistoriewiki.no. *Vanligste mål og vekt i databasene*. URL:

https://lokalhistoriewiki.no/wiki/Vanligste_m%C3%A5l_og_vekt_i_databasene
(27/04-2018).

Nordbø, Børge. *fustasje*. Store norske leksikon. URL: <https://snl.no/fustasje> (03/05-2018).

Salvesen, Helge & Knut Hofstad. *våg – masseenhet*. Store norske leksikon. URL:

https://snl.no/v%C3%A5g_-_masseenhet (27/02-2018).

Skjønberg, Ole Henning. *skrofulose*. Store medisinske leksikon. URL:

<https://sml.snl.no/skrofulose> (01/02-2018).

Statistisk Sentralbyrå. *Forsiden: Folketellinger: Folke og boligtellinger 2001: Kommune-, bydels- og fylkeshefter*. Statistisk Sentralbyrå, URL:

<https://www.ssb.no/a/fob2001/kommunehefte/> (22/12-2017).

_____. *Forsiden: Historisk statistikk: Folkemengdens bevegelse 1735-2014 [Tabell]*.

URL: <https://www.ssb.no/a/histstat/tabeller/3-13.html> (01/05-2018).

_____. *Norges første folketelling 1769*. Oslo: Statistisk Sentralbyrå, 1980. URL:

https://www.ssb.no/a/histstat/nos/nos_b106.pdf (15/01-2018).

Vedlegg

Tabellene oppgir opprinnelseslandene til de skipene som fraktet kaffen. «Fremmede steder» er en samlebetegnelse som ble brukt i tollbøkene på 1700-tallet for de skipene som ikke har et sikkert opprinnelsesland. I disse tabellene er ikke kaffen som i de digitale varelistene er ført under «Norge», altså frakt mellom norske havner, tatt med i tabellene da det ikke gjelder som import.

Vedlegg 1:

Tabell 9: Import av kaffe til Arendal og Grimstad tollsteder, 1733-1794 målt i skålpund (0,49kg).³⁰²

Arendal-Grimstad	1733	1741	1742	1743	1749
Danmark	0	0	0	0	0
Fremmede Steder	0	0	0	14	0
Vestindia	0	0	0	0	0
Hertugdømmene	0	0	0	0	0
Sum	0	0	0	14	0
Arendal-Grimstad	1754	1756	1762	1786	1794
Danmark	0	56	8	21668	773
Fremmede Steder	398	4000	227	522	17867
Vestindia	0	0	2586	0	0
Hertugdømmene	0	0	0	0	1800
Sum	398	4056	2821	22190	20440

³⁰² Historiske toll- og skipsanløpslister, «Databaser: Transkriberte varelister».

Vedlegg 2:

Tabell 10: Import av kaffe til Bergen tollsted, 1724-1794 målt i skålpund (0,49kg).³⁰³

Bergen	1724	1732	1749	1756	1786
Danmark	0	0	16	1990	46862
Fremmede Steder	135*	170	10719	9163	0
Frankrike	0	0	0	0	110064
V/Ø-Asia Via Danmark	0	0	658	3586	0
Konfiskert/vrak	0	0	0	343	36
Holland	0	0	0	0	468
Sum	135*	170	11393	15082	157430
Bergen	1788	1790	1792	1794	
Danmark	114825	5863	19525	27012	
Fremmede Steder	6	4764	4584	26627	
Frankrike	63623	90924	40712	10339	
Hertugdømmene	0	0	0	4270	
V/Ø-Asia Via Danmark	0	0	0	66307	
Konfiskert/vrak	39	0	0	0	
Holland	190	22846	300	3280	
Sum	178683	124397	65121	137835	

Notat: For år 1724 er det usikkert om det kom 135 pund kaffe til Bergen. Det virker å være feilføring i den digitale varelisten (135 er ført inn under pris, med et blankt felt på mengde).

Vedlegg 3:

Tabell 11: Import av kaffe til Christiania tollsted, 1733-1794 målt i skålpund (0,49kg).³⁰⁴

Christiania	1733	1751	1752	1753	1754
Danmark	0	263	322	393	714
Fremmede Steder	893	12005	6055	14668	12472
Hertugdømmene	0	0	0	0	0
Sum	893	12268	6377	15061	13186
Christiania	1755	1756	1762	1786	1788
Danmark	596	156	2860	19	140448
Fremmede Steder	8152	7995	10807	20	830
Hertugdømmene	0	0	0	500	0
Sum	8748	8151	13667	539	141278
Christiania	1790	1792	1794	1795	
Danmark	90749	23725	26280	62940	
Fremmede Steder	25858	39039	160932	224821	
Hertugdømmene	2200	5795	20768	2964	
Sum	118807	68559	207980	290725	

³⁰³ Historiske toll- og skipsanløpslister, «Databaser: Transkriberte varelister».

³⁰⁴ Historiske toll- og skipsanløpslister, «Databaser: Transkriberte varelister».

Vedlegg 4:

Tabell 12: Import av kaffe til Drammen tollsted, 1754-1794 målt i skålpund (0,49kg).³⁰⁵

Drammen	1754	1756	1762	1774	1786
Danmark	0	294	1852	138	62538
Fremmede Steder	5316	2256	9313	0	0
Frankrike	0	0	0	197	238
Hertugdømmene	0	0	0	0	0
Holland	0	0	0	1677	520
Sum	5316	2550	11165	2012	63296
Drammen	1788	1790	1794		
Danmark	88206	32039	51006		
Fremmede Steder	0	0	4650		
Frankrike	670	160	0		
Hertugdømmene	0	0	6980		
Holland	44	426	3403		
Sum	88920	32625	66039		

Vedlegg 5:

Tabell 13: Import av kaffe til Flekkefjord tollsted, 1732-1794 målt i skålpund (0,49kg).³⁰⁶

Flekkefjord	1732	1733	1754	1786	1794
Danmark	0	0	36	190	607
Fremmede Steder	12 bunter	14	0	0	0
Frankrike	0	1 kasse	0	540	444
Hertugdømmene	0	0	0	0	250
Sum	12 bunter	1 kasse + 14	36	730	1301

Notat Det finnes dessverre ikke fast volummål på bunter og kasser.

Vedlegg 6:

Tabell 14: Import av kaffe til Fredrikstad tollsted, 1754-1794 målt i skålpund (0,49kg).³⁰⁷

Fredrikstad	1754	1756	1774	1786	1794
Danmark	0	22	0	5271	1065
Fremmede Steder	770	198	0	0	13011
Frankrike	0	0	142	0	0
Hertugdømmene	0	0	0	0	500
Sum	770	220	142	5271	14576

³⁰⁵ Historiske toll- og skipsanøpslister, «Databaser: Transkriberte varelistene».

³⁰⁶ Historiske toll- og skipsanøpslister, «Databaser: Transkriberte varelistene».

³⁰⁷ Historiske toll- og skipsanøpslister, «Databaser: Transkriberte varelistene».

Vedlegg 7:

Tabell 15: Import av kaffe til Halden tollsted, 1733-1786 målt i skålpund (0,49kg).³⁰⁸

Halden	1733	1754	1756	1762	1786
Danmark	0	90	0	0	5959
Fremmede Steder	26	4865	3509	21712	19080
Sum	26	4955	3509	21712	25039

Notat: Det var i tillegg 21.826 pund kaffe i opplag i Halden fra Fremmede Steder i 1762.

Vedlegg 8:

Tabell 16: Import av kaffe til Hammerfest tollsted, 1797-1811 målt i skålpund (0,49kg).³⁰⁹

Hammerfest	1797	1798	1799	1800	1801	1802
Norge	1794	1626	559	2038	1121	1015
Danmark	0	200	494	0	294	0
Hertugdømmene	0	0	1300	3630	290	2800
(Sikkorikaffe)	0	0	0	1786	0	0
Sum	1794	1826	2353	7454	1705	3815
Hammerfest	1803	1804	1805	1806	1807	1808
Norge	1201	1214	1514	1196	26	3 fustasjer
Danmark	0	0	624	910	0	0
Fremmede Steder	600	0	0	0	0	0
Russland	0	0	0	0	0	6113
Hertugdømmene	900	4050	11400			
(Sikorikaffe)	1 fustasje	0	0	0	0	0
Sum	2701	5264	13538	2106	26	6113
Hammerfest	1809	1810	1811			
Norge	400	988	926			
Danmark	0	0	0			
Sverige	0	0	50			
Sum	400	988	976			

Notat: Det kom i tillegg til oppgitt mengde i 1806 «8 fat, 3 fustasjer, 9 pakker, 4 sekker og 1,5 tønner» kaffe og i 1807 «15 fat, 12 fustasjer, 22 sekker og 2 tønner» kaffe til Hammerfest tollsted. Dette har blitt justert til minimum 7301 og 10.192 pund kaffe.

³⁰⁸ Historiske toll- og skipsanløpslister, «Databaser: Transkriberte varelister».

³⁰⁹ Historiske toll- og skipsanløpslister, «Databaser: Transkriberte varelister».

Vedlegg 9:

Tabell 17: Import av kaffe til Holmestrand tollsted, 1733-1774 målt i skålpund (0,49kg).³¹⁰

Holmestrand	1733	1754	1756	1762	1774
Danmark	6	0	0	0	0
Fremmede Steder	0	871	113	200	6
Sum	6	871	113	200	6

Vedlegg 10:

Tabell 18: Import av kaffe til Kragerø tollsted, 1754-1762 målt i skålpund (0,49kg).³¹¹

Kragerø	1754	1756	1762
Sum	64	20	16

Vedlegg 11:

Tabell 19: Import av kaffe til Kristiansand tollsted, 1742-1794 målt i skålpund (0,49kg).³¹²

Kristiansand	1742	1749	1754	1756	1762	1774
Danmark	0	0	0	0	50	200
Fremmede Steder	30	20	448	629	2651	0
Hertugdømmene	0	0	0	0	0	0
Sum	30	20	448	629	2701	200
Kristiansand	1786	1788	1790	1792	1794	
Danmark	9089	15337	2391	1789	6043	
Fremmede Steder	0	0	0	0	0	
Hertugdømmene	200		400		2600	
Sum	9289	15337	2791	1789	8643	

³¹⁰ Historiske toll- og skipsanløpslister, «Databaser: Transkriberte varelistene».

³¹¹ Historiske toll- og skipsanløpslister, «Databaser: Transkriberte varelistene».

³¹² Historiske toll- og skipsanløpslister, «Databaser: Transkriberte varelistene».

Vedlegg 12:

Tabell 20: Import av kaffe til Kristiansund tollsted, 1749-1794 målt i skålpund (0,49kg).³¹³

Kristiansund	1749	1756	1758	1762	1774
Danmark	298	200	380	250	174
Fremmede Steder	783	60	257	105	0
Hertugdømmene	0	0	0	0	334
Sum	1081	260	637	355	508
Kristiansund	1786	1794			
Danmark	3850	6681			
Fremmede Steder	3180	1650			
Hertugdømmene	0	2593			
Sum	7030	10924			

Vedlegg 13:

Tabell 21: Import av kaffe til Langesund tollsted, 1733-1786 målt i skålpund (0,49kg).³¹⁴

Langesund	1733	1756	1762	1774	1786
Danmark	0	70	114	0	31776
Fremmede Steder	34	1218	1156	0	0
Holland	0	0	0	376	0
Sum	34	1288	1270	376	31776

Vedlegg 14:

Tabell 22: Import av kaffe til Larvik og Sandefjord tollsted, 1754-1786 målt i skålpund (0,49kg).³¹⁵

Larvik og Sandefjord	1754	1756	1762	1774	1786
Danmark	44	22	86	0	13931
Fremmede Steder	352	38	65	8 stykk	0
Hertugdømmene	0	0	0	0	100
Sum	396	60	151	0	14031

Notat: Kan 8 stykk kaffebønner bety faktisk 8 bønner? Det var unormalt å registrere slike små mengder.

³¹³ Historiske toll- og skipsanløpslister, «Databaser: Transkriberte varelistene».

³¹⁴ Historiske toll- og skipsanløpslister, «Databaser: Transkriberte varelistene».

³¹⁵ Historiske toll- og skipsanløpslister, «Databaser: Transkriberte varelistene».

Vedlegg 15:

Tabell 23: Import av kaffe til Molde tollsted, 1754-1794 målt i skålpund (0,49kg).³¹⁶

Molde	1754	1756	1762	1774	1786	1794
Fremmede Steder	596	174	250	1070	440	650
Hertugdømmene	0	0	0	0	0	1000
Sum	596	174	250	1070	440	1650

Vedlegg 16:

Tabell 24: Import av kaffe til Moss, Son og Krogstad tollsted, 1733-1774 målt i skålpund (0,49kg).³¹⁷

Moss, Son og Krogstad	1733	1756	1762	1774
Danmark	0	0	0	0
Fremmede Steder	33	286	0	0
Frankrike	0	0	0	100
Holland	0	0	600	235
Sum	33	286	600	335

Vedlegg 17:

Tabell 25: Import av kaffe til Risør tollsted, 1749-1794 målt i skålpund (0,49kg).³¹⁸

Risør	1749	1754	1756	1762	1786
Danmark	10	8	34	0	1794
Fremmede Steder	0	0	95	64	0
Hertugdømmene	0	0	0	0	130
Sum	10	8	129	64	1924
Risør	1788	1790	1792	1794	
Danmark	2894	268	255	150	
Fremmede Steder	0	0	0	0	
Hertugdømmene	0	0	100	93	
Sum	2894	268	355	243	

Vedlegg 18:

Tabell 26: Import av kaffe til Sand tollsted, 1774-1786 målt i skålpund (0,49kg).³¹⁹

Sand	1774	1786
Danmark	220	1741

³¹⁶ Historiske toll- og skipsanløpslister, «Databaser: Transkriberte varelistene».

³¹⁷ Historiske toll- og skipsanløpslister, «Databaser: Transkriberte varelistene».

³¹⁸ Historiske toll- og skipsanløpslister, «Databaser: Transkriberte varelistene».

³¹⁹ Historiske toll- og skipsanløpslister, «Databaser: Transkriberte varelistene».

Vedlegg 19:

Tabell 27: Import av kaffe til Stavanger tollsted, 1731-1794 målt i skålpund (0,49kg).³²⁰

Stavanger	1731	1733	1754	1756	1774
Danmark	0	0	66	11	200
Fremmede Steder	6	11	558	0	0
Hertugdømmene	0	0	0	0	0
Sum	6	11	624	11	200
Stavanger	1786	1794			
Danmark	612	1927			
Fremmede Steder	0	0			
Hertugdømmene	0	600			
Sum	612	2527			

Vedlegg 20:

Tabell 28: Import av kaffe til Trondheim tollsted, 1724-1794 målt i skålpund (0,49kg).³²¹

Trondheim	1724	1725	1726	1727	1731	1733
Danmark	0	0	0	0	0	0
Fremmede Steder	8	15	15	78	214	237
Frankrike	0	0	0	0	0	0
Holland	0	0	0	0	0	0
Sum	8	15	15	78	214	237
Trondheim	1740	1742	1743	1744	1745	1746
Danmark	0	0	0	6	1	0
Fremmede Steder	188	657	422	964	254	313
Frankrike	0	0	0	0	0	0
Holland	0	0	0	0	0	0
Sum	188	657	422	970	255	313
Trondheim	1756	1762	1770	1774	1786	1788
Danmark	660	11	218	5676	75256	67221
Fremmede Steder	7714	4290	8859	18188	30	290
Frankrike	0	0	0	0	11295	12833
Holland	0	0	0	0	5005	757
Sum	8374	4301	9077	23864	91586	81101
Trondheim	1790	1792	1794			
Danmark	56194	0	18392			
Fremmede Steder	167	0	13467			
Frankrike	9090	17060	0			
Holland	1480	3585	6786			
Sum	66931	20645	38645			

³²⁰ Historiske toll- og skipsanløpslister, «Databaser: Transkriberte varelistene».

³²¹ Historiske toll- og skipsanløpslister, «Databaser: Transkriberte varelistene».

Vedlegg 21:

Tabell 29: Import av kaffe til Tønsberg tollsted, 1733-1794 målt i skålpund (0,49kg).³²²

Tønsberg	1733	1754	1756	1762	1774
Innført	70	611	817	650	0
Holstein	0	0	0	0	800
Danmark	0	0	0	0	0
Fremmede steder	0	0	0	0	0
Sum	70	611	817	650	800
Tønsberg	1788	1790	1794		
Innført	0	0	0		
Holstein	0	0	1060		
Danmark	6713	736	580		
Fremmede steder	0	0	2000		
Sum	6713	736	3640		

Vedlegg 22:

Tabell 30: Import av kaffe til Tromsø tollsted, 1796-1808 målt i skålpund (0,49kg).³²³

Tromsø	1796	1797	1804	1806	1807	1808
Norge	151	0	0	0	0	0
Fremmede Steder	0	576	609	695	889	250
Sum	151	576	609	695	889	250

Vedlegg 23:

Tabell 31: Import av kaffe til Vardø tollsted, 1790-1808 målt i skålpund (0,49kg).³²⁴

Vardø	1790	1791	1792	1793	1794	1795
Norge	3 fustasjer		310			
Danmark	1155	1755	931	943	1500	1600
Sum	1155	1755	1241	943	1500	1600
Vardø	1796	1797	1798	1800	1801	1802
Norge						
Danmark	2040	1242	670	802	1543	2843
Sum	2040	1242	670	802	1543	2843
Vardø	1803	1804	1805	1805	1807	1808
Norge			100	100		8310
Danmark	1044	1136	1576	1576	936	
Sum	1044	1136	1676	1676	936	8310

³²² Historiske toll- og skipsanløpslister, «Databaser: Transkriberte varelistene».

³²³ Historiske toll- og skipsanløpslister, «Databaser: Transkriberte varelistene».

³²⁴ Historiske toll- og skipsanløpslister, «Databaser: Transkriberte varelistene».

Vedlegg 24:

Tabell 32: Oversikt over import av kafferelaterte artikler til norske tollsteder, 1724-1805.³²⁵

Tollsted-År	1724	1727	1731	1732	1742	1743
Arendal-G.	0	0	0	0	3 kanner	0
Bergen	2 kvern	0	0	2 kverner	0	0
Kragerø	0	0	6 kverner	0	0	0
Kristiansand	0	0	0	0	0	100 kopper
Trondheim	0	1 kvern	0	0	2 kverner	0
Tollsted-År	1749	1752	1753	1754	1755	1756
Arendal-G.	0			1 kvern		
Bergen	144 kopper					100 kopper
Christiania		550 kopper	1830 kopper	2560 kopper	109 kopper	1 kanne
					30 kverner	6 kverner
						1428 kopper
Drammen				2 kanner		
				9 kverner		
				1052 kopper		
Halden				13 kverner		
Kristiansand				1 brenner		24 kopper
				4 kverner		
Kristiansund	1 kvern					
Langesund						480 kopper
Risør						1 kanne
						12 kopper
Stavanger				1 sølvkanne		1 kanne
Trondheim						13 kverner
Tønsberg				2 møller		
				38 kopper		
Tollsted-År	1762	1770	1774	1786	1788	1790
Arendal-G.	2 kanner			12 kverner		
	36 kopper					
Bergen				134 kverner	2 kanner	
					94 kverner	
Christiania	111 kverner			107 kverner	6 kverner	16 verner
	2258 kopper					
Drammen			8 kverner	72 kopper	9 kverner	48 kverner
				24 kverner		
Flekkefjord			108 kopper	60 kopper		
Kragerø	86 kverner					
Kristiansand	192 kopper		168 kopper	100 kopper	18 kverner	
				12 kverner		

³²⁵ Historiske toll- og skipsanløpslister, «Databaser: Transkriberte varelistene».

Kristiansund	624 kopper					
Langesund	4 kverner		1 kanne	68 kopper		
Larvik og S.	6 kverner			60		
Risør			34 kopper			
Stavanger			1 kaffenål			
Trondheim		1690 kopper				
Tønsberg				3669 kverner		
Tollsted-År	1792	1794	1795	1805		
Christiania	29 kverner	26 kverner	204 kverner			
Drammen	48 kopper					
	24 kverner					
Kristiansand	4 kverner	1 kvern				
Risør		48 kopper				
Stavanger		4 kanner				
Sunnhord.		6 kverner				
Vardø				1 kvern		

Notat: Alle artiklene er å anse som kaffeartikler. For eksempler er det snakk om kaffekverner og kaffekanner. Koppene er generelt te- og kaffekopper.